

**АЛИШЕР НАВОЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА
АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ
ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 РАҶАМЛИ ИЛМИЙ
КЕНГАШ АСОСИДАГИ БИР МАРТАЛИК ИЛМИЙ КЕНГАШ**

**АЛИШЕР НАВОЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА
АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

РУСТАМОВ ДОНИЁРБЕК АВАЗБЕКОВИЧ

**ЖАДИД ДРАМАЛАРИДА ЛИСОНИЙ ИМКОНИЯТЛАРНИНГ СОЦИАЛ
ХОСЛАНИШИ**

10.00.11 – Тил назарияси. Амалий ва компьютер лингвистикаси

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
диссертацияси автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD)
по филологическим наукам**

**Contents of dissertation abstract of doctor of philosophy (PhD)
on philological sciences**

Рустамов Дониёрбек Авазбекович

Жадид драмаларида лисоний имкониятларнинг социал хосланиши..... 3

Rustamov Doniyorbek Avazbekovich

The social characterization of linguistic possibilities in Jadid dramas..... 27

Рустамов Даниербек Авазбекович

Социальная свойственность лингвистических возможностей в
джадидских драмах 49

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

List of published works..... 54

**АЛИШЕР НАВОЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА
АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ
ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 РАҶАМЛИ ИЛМИЙ
КЕНГАШ АСОСИДАГИ БИР МАРТАЛИК ИЛМИЙ КЕНГАШ**

**АЛИШЕР НАВОЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА
АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

РУСТАМОВ ДОНИЁРБЕК АВАЗБЕКОВИЧ

**ЖАДИД ДРАМАЛАРИДА ЛИСОНИЙ ИМКОНИЯТЛАРНИНГ СОЦИАЛ
ХОСЛАНИШИ**

10.00.11 – Тил назарияси. Амалий ва компьютер лингвистикаси

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

**Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси
Вазирлар Махкамаси хузуридаги Олий аттестация комиссиясида B2021.3.PhD/Fil2026
ракам билан рўйхатга олинган.**

Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, рус, инглиз (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифасида www.navoiy-uni.uz ва “Ziyonet” Ахборот-тълим порталаида (www.ziyonet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Раупова Лайло Рахимовна

филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Шахабитдинова Шохида Хошимовна
филология фанлари доктори, профессор

Турниязова Шахноза Нигматовна
филология фанлари доктори, доцент

Етакчи ташкилот

Қарши давлат университети

Диссертация химояси Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети хузуридаги DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 раками Илмий кенгаш асосидаги бир марталик Илмий кенгашининг 2022 йил «15 » сентябрь соат 12:00 даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100100, Тошкент шаҳри, Юсуф хос Хожиб, 103-йй, Тел.: (0371) 281-45-11; факс: (0371) 281-45-11; e-mail: info@navoiy-uni.uz

Диссертация билан Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (221 раками билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100100, Тошкент шаҳри, Юсуф хос Хожиб, 103-йй, Тел.: (0371) 281-45-11).

Диссертация автореферати 2022 йил «29 » август куни тарқатилди.

(2022 йил «29 » август даги 1 - раками реестр баённомаси).

Ш.С.Сирожиддинов

Илмий даражалар берувчи илмий
кенгаш асосидаги бир марталик илмий
кенгаш раиси, ф.ф.д., профессор

К.У.Пардаев

Илмий даражалар берувчи илмий
кенгаш асосидаги бир марталик илмий
кенгаш илмий котиби, ф.ф.д., доцент

С.Х.Мухамедова

Илмий даражалар берувчи илмий
кенгаш қошидаги бир марталик илмий
семинар раиси, ф.ф.д., профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослигига нутқнинг социал хосланишларига доир тизимли тадқиқотлар олиб борилмоқда. Тилшунослик соҳаси ўзининг янги сифат босқичига қўтарилиб, пировардида тилнинг фонетик, лексик ва грамматик сатҳлари лисон–нутқ дихотомияси таҳлилига қаратилган қимматли тадқиқотлар юзага келмоқда. Тил табиатини англаш ва тилнинг амалий воқеланишини тушуниш pragmalingvistika, социолингвистика, когнитив лингвистика, психолингвистика, нейролингвистика каби йўналишлар билан боғлиқликда ўз самарасини бера бошлади. Бунинг натижасида прагматик мазмун хусусиятларини таҳлил этиш орқали амалий масалаларнинг ечимини топишга кенг эътибор қаратилмоқда.

Дунё тилшунослигига нутқий мулоқотнинг прагматик тамойилларини бадий матн таҳлили асосида англашга нафақат тилшунослар ёки файласуфлар, балки, ижтимоий соҳа мутахассислари, адабиётшунослар, психологлар ҳамда бошқа соҳа вакиллари ҳам мурожаат қилишаётганлиги социопрагматиканинг серқирра ва зарур эканлигини исботлайди. Тилшунослик соҳасида лисоний имкониятларнинг амалий воқеланишини – унинг нутқ, жамият, маданият, миллий тафаккур, ҳатто сунъий интеллект билан узвий алоқадорлигини белгиловчи йўналишларнинг аллақачон шаклланиб бўлганлиги фанлар олдига янги вазифаларни қўймоқда.

Ўзбек тилшунослигига бадий асарлар матни таҳлили билан боғлиқ муаммоларни ёритишида тил имкониятларининг ривожланиш, шаклланиш омиллари, когнитив-прагматик таснифи, миллий-ментал хусусиятларини очиб беришга йўналтирилган тадқиқотларга эҳтиёж ортиб бормоқда. Глобаллашув жараёнида илм-фан соҳасида алоҳида мавқега эга бўлган тил ва адабиёт фанлари билан боғлиқ жиддий тадқиқотларни олиб бориш масаласи давлат сиёсати даражасида турганлиги қувонарли ҳолдир. “Она тилимиз – миллий маънавиятимизнинг битмас-туганмас булоғидир. Шундай экан, унга муносиб ҳурмат ва эҳтиром қўрсатиш барчамизнинг нафақат вазифамиз, балки муқаддас инсоний бурчимиздир”¹. Бундай ёндашув драматик асарлар тилини илмий-назарий ва амалий жиҳатдан ривожлантириш орқали ўзбек маърифатпарварлари асарларини миллий маънавиятимизни бойитишга хизмат қилиши муҳим эканлигини яна бир бор исботлайди. Зеро, драматик асарларнинг лисоний хусусиятлари, муаллифнинг сўз танлаш имкониятлари, тилдан фойдаланиш маҳорати, драматик матнларда тилнинг қайси бирликлари устувор эканлиги, айниқса, дастлабки драмалар матнининг лисоний таҳлили, қаҳрамонлар нутқининг социал хосланишларини очиб бериш муҳим долзарб вазифалардан бири ҳисобланади. Жадид драмаларининг халқ ҳаётига яқинлиги, бу асарлар жамият аъзоларининг асрий орзуларини рўёбга чиқариш йўлида қилинган буюк хизмат эканлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Хусусан, жадид

¹ Мирзиёев Ш.М. Миллий ўзлигимиз ва мустақил давлатчилигимиз тимсоли // Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганлигининг ўттиз йиллигига бағишлиланган тантанали маросимдаги нутқ // Халқ сўзи. – Тошкент, 2019 йил 22 октябрь. – № 218. – Б. 1-4.

драмалари тилининг лексик, морфологик, синтактик жиҳатдан ўрганиш, ушбу асарлар тилини социопрагматик, лингвомаданий жиҳатдан таҳлил қилиш, лисоний имкониятларнинг ўша давр ижтиомий муҳити билан алоқадорлигини исботлаш, тилшуносликда шиддат билан ривожланаётган антропоцентрик парадигмага киравчи социолингвистика, прагмалингвистика, лингвокультурология каби замонавий фан йўналишларида монографик тадқиқотлар олиб бориш заруратини тақозо этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сон “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”, 2017 йил 16 февралдаги ПФ-4958-сон “Олий ўқув юритдан кейинги таълимни янада такомиллаштириш тўғрисида”, 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқенини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сон “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ти Фармонлари, 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сон “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ти Қарори ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-хуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу диссертация иши муайян даражада хизмат қиласди.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг асосий устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I.“Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтиомий, хуқуқий, иқтисодий инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Ўзбек маърифатпарварлари асарлари ва уларнинг тадқиқига бағишлиган қатор илмий изланишлар мавжуд. Жумладан, Ш.Ризаев, Н.Каримов², А.Алиев, Б.Қосимов, Ҳ.Болтабоев, У.Долимов, З.Абдирашидов, Н.Жабборов, Қ.Пардаевларнинг монографик тадқиқотлари жадидлар ва уларнинг илмий изланишлари таҳлилига алоқадордир³. Мазкур олимларнинг изланишларида жадидлар даври асарларининг бадиий қиммати, уларнинг лисоний имкониятларини атрофлича тадқиқ этилган.

Тилшуносликда жадид маърифатпарварлари асарлари тили ва уларнинг лингвистик мероси борасида ҳам талайгина тадқиқотлар олиб борилган⁴.

² Ризаев Ш. “Жадид драмаси”. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б.4.; Каримов Н. “Катта қирғин”нинг келиб чиқиши сабаблари ва омиллари. – Тошкент: Фан, 2013. –Б.128.

³ Алиев А. Маҳмудхўжа Беҳбудий. – Тошкент: Хазина, 1994.; Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. – Тошкент: Маънавият, 2002.; Қосимов Б. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият, 2004.; Каримов Н. Истиқлолни уйғотган шоир. – Тошкент: Маънавият, 2000.; Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. – Тошкент, 2007.; Долимов У. Исҳокхон Ибрат. – Тошкент: Шарқ, 1994.; Долимов У. Туркистонда жадид мактаблари. – Тошкент: Университет, 2006.; Абдирашидов З. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи- отношения влияние. – Тошкент: Akademnashr, 2011.; Абдирашидов З. XX аср бошларида Туркистон: ижтиомий-сиёсий ва интеллектуал жараёнлар. – Анқара: Сўнчоғ академи, 2019. – Б.35.

⁴ Курбонова М. Фитратнинг тилшунослик мероси. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1993;

Сўнги йилларда матн таҳлили билан боғлиқ тадқиқотлар кўлами йилдан-йилга ортиб бормоқда. Жаҳон тилшунослигига қўлланилаётган янги таҳлил усуллари асосида ўзбек тилшунослигига ҳам прагмалингвистика, социолингвистика, когнитив тилшунослик каби бир қатор замонавий соҳалар ривожлана бошлади. Лингвистик ҳодисалар, матн ва унинг таъсири, нутқий актлар, адресант ва адресат, нутқий вазият, социал хосланиш каби тушунчаларнинг мазмун моҳияти унинг мулоқот маданиятига таъсири жаҳон ва ўзбек тилшунослари томонидан турли контекстда, асосан, бадиий асарлар мисолида ўрганилган⁵, лисоний ҳодисалар лингвостилистик⁶, социолингвистик⁷ нуқтаи назардан атрофлича тадқиқи қилинган.

Тадқиқотчилар жаҳон тилшуносликларининг кейинги янги таҳлил усулларига алоқадор бўлган “прагматика” тушунчасига, “прагматика” термини, “прагматик маъно”, “прагматик ахборот”, “прагматик вазифа” каби бирикмаларга ҳам ўз тадқиқотларида изоҳ беради⁸, ўзбек тилида матннинг

Тўйчибоев Б. Фитрат – тилшунос. – Тошкент, 1995; Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати (“Кеча ва кундуз” роман мисолида). Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2000; Сайдов Ё. Фитрат бадиий асарлари лексикаси. Филол. фан. номз. ... дисс. – Бухоро, 2001; Шу муаллиф. Жадид бадиий асарлари лексикаси. Филол. фан. д-ри (DSc). ... дисс. – Бухоро, 2018; Бобоҷонов Ф. Ўзбек жадид драмаларининг лисоний хусусияти (Беҳбудий ва Авлоний драмалари асосида). Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2002; Бобомуродова Ш. Ўзбек тилшунослигига Элбекнинг роли. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2002; Нематова Д. Чўлпон публицистика асарларининг лингвистик таҳлили. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2004; Тоғаев Т. Ашурали Зоҳирӣ ва унинг тилшунослик мероси. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2005; Қодиров Қ. Ўзбек тили морфологик тизимининг ўрганилиш тарихидан (20-йиллар ўзбек тилшунослик материаллари асосида). Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2007; Нормаматов С. Ўзбек лугатчилигининг шаклланиши ва ривожланишида жадид маърифатпарварларининг ўрни. Филол. фан. д-ри (DSc). ... дисс. – Тошкент, 2019; Янгибоев Н. XX асрнинг 20-йилларида ўзбек тилшунослиги жараёни (“Маориф ва ўқитувчи” журнали материаллари асосида). Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD). ... дисс. автореф. – Қарши, 2019.

⁵ Аҳманова О.С., Магидова И.Н. Прагматическая лингвистика, прагмалингвистика и лингвистическая прагматика // Вопросы языкоznания. -М., 1978. - №3. - С. 43 -48. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов: http://www.myfilology.ru/media/user_uploads/Tutorials/Zherebilo_T_V_slovar_lingvisticheskikh_terminov.pdf Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. – Москва: Прогресс, 1986. – С. 22-129.; Серль Дж. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. –Москва, 1986. Вып. XVII. – С. 170-190. Ҳакимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри. дис. автореф. – Тошкент, 2001. – 49 б. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. - Тошкент: Ўзбекистон Миллӣй энциклопедияси, 2008. – Б.71; 211. Ҳакимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент, 2011. – Б. 94.; Ҳакимов М. Кўрсатилган тадқиқот иши. – Б. 108.; Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. – Москва: Прогресс, 1986. – С. 22-129.; Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов: http://www.myfilology.ru/Zherebilo_T_V_slovar_lingvisticheskikh_terminov.pdf Хорижий филология. №4, 2016.

⁶Чориев Т. Садриддин Айний публицитик асарларининг тили ва услуби(лексика ва фразеология): филол.фан.номз. ...дисс. автореф. – Самарқанд, 2001.; Боймирзаева С.У. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи: филол.фан.номз. ...дисс. автореф. – Самарқанд, 2004.; Нормуродов Р. Шукур Холмирзаев асарларининг тил хусусиятлари: филол.фан.номз. ...дисс. автореф. –Т., 2000

⁷Мирзаев И.К. Проблем лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста: автореф. дисс.докт.филол.наук. –Т.,1991. Муҳаммаджонова Г. 80-йиллар охири ва 90- йиллар бошлари ўзбек шеъриятининг лингвопоэтик тадқиқи: филол.фан.номз. ...дис. с автореф. –Т., 2004. Ҳамидов З. Лексико-семантическое и лингвопоэтическое исследование языка «Лисан ат-тайр». –Т., 1982. Йўлдошев М.М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати: филол.фан.номз. ...дисс. автореф. –Т., 2000.

⁸Раупова Л. Диологик дискурсдаги полипредикатив бирликларнинг социопрагматик тадқиқи. Филол. фан. д-ри. дис. автореф. – Тошкент, 2012. – Б.32-40.; Raupova L. Qo'shma gap diskursning tarkibiy qismi sifatida // Monografiya. – Т. 2021. – В. 244; Нормуродова Н. Антропоцентризм художественного дискурса // монография. “Навоий университети” НМУ. – Т. 2019. – С.201; Менглиев Б. Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар. Филол. фан. д-ри. дис. автореф. – Тошкент, 2002. – Б.49.; Турниёзова Ш. Абзац – макросистема// Хорижий филология, 2007. -№1. –Б. 45–46.; Турниёзова Ш. Абзац вокеланишининг баъзи деривацион

прагматик талқини масаласини тадқиқ этган айрим тадқиқотчиларимиз нутқий актда умумий ҳолда сўзловчи, тингловчи, нутқ обьекти – фактик материал ҳамда нутқий вазият компонентлар иштирок этишини қайд этади.⁹ Нутқий хосланиш бўйича, жумладан, болаларга нутқий актнинг амал қилиши учун зарур бўлган компонентлар борасида ҳам алоҳида тадқиқотлар олиб борилган¹⁰, аммо драматик матнларнинг тили социопрагматик таҳлил қилинмаган, хусусан, жадид драмаларида тилнинг социал хосланиши, ижтимоий ихтисослашуви, уни ифода қилувчи лексик-грамматик воситаларнинг ўзига хос хусусиятлари тизимли тадқиқ этилмаган.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари билан боғлиқлиги. Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ “Тил, жамият ва шахс муносабатлари муаммоси тадқиқи” ва “Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиётини ўрганишнинг илмий-назарий муаммолари” мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади жадид драмалари тилини прагматик, социопрагматик жиҳатдан ўрганиш, асар матнидаги адресант ва адресат муносабати, улар орасидаги социал хосланишнинг ижтимоий муҳит билан боғланиши, драматик матнларнинг ўқувчи ҳамда томошабинга бирдек тушунарли бўлишига хизмат қилувчи лисоний бирликларнинг ифода имкониятларини очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

жаҳон ва ўзбек тилшунослигига драматик асарларнинг социопрагматик ўрганилишини таҳлил қилиш, тадқиқот аспектига кўра баҳо бериш;

жадид драмалари тилининг прагматик хусусиятларини аниқлаш;

Беҳбудийнинг “Падаркуш”, Абдулла Қодирийнинг “Бахтсиз куёв”, Абдурауф Фитратнинг “Абулфайзхон” драмалари тилининг социолингвистик хусусиятларига баҳо бериш;

жадид драмалари тилининг когнитив-прагматик хусусиятларини аниқлаш;

драмалар тилининг социопрагматик жиҳатдан социал хосланиш сабабларини очиб бериш;

драмаларда ўзаро мулоқотнинг тушунарли бўлишини таъминлаш, ўқувчи/томушабинга тез таъсир этишда вербал ва новербал воситаларининг қўлланилиш нисбатини текшириш;

таҳлилга тортилган матнлар орқали образлилик, экспрессивлик, эмоционалликни оширувчи омилларни аниқлаш;

драмаларда грамматик маънонинг нутқий воқеланиши, грамматик воситаларнинг социопрагматик муносабатини, социал хосланишни юзага чиқаришдаги иштирокини асослаш.

хусусиятлари//Ўзбек тили ва адабиёти, 2007. -№3. -Б.84–87.; Турниёзова Ш. Матн деривациясида синонимик воситаларнинг мавқеи хусусида // Хорижий филология, 2005.- №2. -Б.18–20.; Шахобитдинова Ш. Грамматик маъно талқини хусусида Номз. дис-си Сам . -1993-Б.31.

⁹Ҳакимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент, 2011. – Б. 94.

¹⁰ Курбонова М. Болаларга хос нутқий акт турларининг прагмалингвистик таҳлили/ Хорижий филология. – Самарқанд. 2016. 4-сон. – Б.96-97.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Беҳбудийнинг “Падаркуш”, Абдулла Қодирийнинг “Бахтсиз куёв”, Абдурауф Фитратнинг “Абулфайзхон” драмалари танланди.

Тадқиқотнинг предметини жадид драмалари матнидаги тилнинг социал хосланиши ва матнининг социопрагматик хусусияларининг ёритилиши ташкил қиласи.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертация мавзусини ёритишида қиёсий таҳлил, зидлаш, таснифлаш, тавсифлаш, контекстуал, дистрибутив ва структурал каби усуллардан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қўйидагилардан иборат:

жадид драмаларида нутқий интенцияни юзага чиқарувчи воситаларнинг ижтимоий вазият, лингвистик, социопрагматик имкониятлар, адресат ва адресант нутқидаги вербал ҳамда новербал воситаларнинг аҳамияти билан алоқадор эканлиги далилланган;

жадид драмаларида диалогик ва монологик нутқда тилнинг социал хосланишини таъминловчи ифода бирликларининг луғавий қатлами ҳамда матнининг яхлитлиги, вазифавий моҳиятини далилловчи лисоний омиллари очиб берилган;

драматик матнларда грамматик маънонинг нутқий воқеланишида лисоний воситаларнинг қаҳрамонлар ижтимоий ҳолати, руҳияти, тафаккур тарзи, ҳаётга муносабати, социопрагматик муносабатларни ифодалай олиши аниқланган;

танланган матнларда морфологик воситаларнинг социал хосланишини юзага чиқаришда лисоний воситаларнинг замон ва макон таъсиридаги ўрни, диалогик ва монологик нутқда тилнинг ижтимоий хосланишида иштирок этувчи тил бирликларининг яхлитлигини таъминловчи социопрагматик хусусиятлари очиб берилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қўйидагилардан иборат:

лисоний имкониятларнинг социал хосланишига кўра маъно ифодалаш хусусияти жадид драмалари мисолида, тил ва ижтимоий муҳитнинг муштараклиги асосида нутқнинг этик-эстетик талаби билан намоён бўлиши асосланган;

жадид драмалари тилининг прагматик хусусиятларини аниқлаш орқали Беҳбудийнинг “Падаркуш”, Абдулла Қодирийнинг “Бахтсиз куёв”, Абдурауф Фитратнинг “Абулфайзхон” асарлари тилининг социолингвистик хусусиятлари исботланган;

драмалар тилининг социопрагматик жиҳатдан социал хосланиш сабаблари далилланган;

драмаларда ўзаро мулоқотнинг тушунарли бўлишида, шунингдек, ўқувчи/томушабинга таъсир қучини белгилашда тилнинг вербал ва новербал воситалари нисбати социопрагматик ёндашув асосида аниқланган;

лисоний имкониятларнинг социал хосланишини юзага чиқаришдаги грамматик воситалар орқали ўзбек луғатшунослиги таркибини бойитилиши амалиётда исботланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги диссертацияда ўрганилган материалларнинг республика ҳамда хориж олимларининг назарий фикрларига

таянилганлиги, муаммонинг аниқ кўйилганлиги, Республика ва халқаро миқёсдаги илмий-услубий ва илмий-амалий конференциялар, жадид драмалари лисоний имкониятларнинг социал хосланишига қўра тавсияларни ишлаб чиқишида амалда исботланган манбаларга таянилганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти социолингвистика, прагматика, когнитив тилшунослик, прагмалингвистика, социопрагматика, стилистика ва социологияга доир илмий изланишларда илмий-назарий манба сифатида зарур материал вазифасини ўташи билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти илмий натижалардан дарсликлар, монографиялар, ўқув қўлланмалар яратишида ҳамда олий ўқув юртларининг филология факультетларида “Матннинг филологик таҳлили” “Матн таҳлили” “Тил назарияси”, “Таҳлилий ўқиш”, шунингдек, магистратура ихтисосликларида “Социолингвистика”, “Прагмалингвистика”, “Социопрагматика” ҳамда “Психолингвистика”, фанларидан маъруза матнлари тузишида, умумий ўрта таълим мактаблари учун фан дастурлари, ўқув дастурлари тайёрлашда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Жадид драмаларида лисоний имкониятларнинг социал хосланиши талқини масалалари бўйича олинган илмий натижалар асосида:

жадид драмаларида шева ва адабий тилдан фойдаланиш ҳамда уларнинг социал хосланишга таъсири, уни юзага чиқарувчи воситаларнинг прагматик имкониятлари, мулоқот пайтида сўзловчи томонидан нутқнинг қандай ифода қилиниши, бунда новербал воситаларнинг аҳамиятини замонавий тилшунослик нуқтаи назаридан лингвистик тадқиқотлар сирасида илмий-таълими жараёнга татбиқ этишга доир илмий-назарий хulosалардан ФА-Ф1-Г003 рақамли “Ҳозирги қорақалпоқ тилида функционал сўз ясалishi” мавзусидаги (2016-2020) фундаментал лойиҳанинг назарий қисмida фойдаланилган (Ўзбекистон Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлимининг 2021 йил 20 декабрдаги 17-01/241-сон маълумотномаси). Натижада қорақалпоқ адабий тили лексикасидаги ясама сўзларнинг семантик хусусиятларини тавсифлашга алоқадор вазифалар такомиллаштирилган;

драмалар тилининг прагматик хусусиятларини аниқлаш, жадид драмалари тилининг лингвостилистик хусусиятларини таҳлили, семантик жиҳатдан ўзаро умумий ва фарқли белгиларини далиллашга оид илмий хulosаларидан I-OT-2019-42 рақамли “Ўзбек ва инглиз тилларининг электрон (Инсон қиёфаси, феъл-автори табиат ва миллий тимсоллар тасвири) поэтик лугатини яратиш” (2020-2022) мавзусидаги инновацион лойиҳада белгиланган вазифаларни бажаришда фойдаланилган (Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг 2022 йил 17 январдаги О4/-172-сон маълумотномаси). Натижада жадид драмаларида лисоний имкониятларнинг инсон қиёфаси, феъл-автори, табиат ва рамзий тимсоллар тавсифларини яратишнинг янги имкониялари бойитилган;

драматик матнларда грамматик маънонинг нутқий воқеланишида лисоний воситаларнинг қаҳрамонлар ижтимоий ҳолати, рухияти, тафаккур тарзи, ҳаётга

муносабати, социопрагматик муносабатлар масаласига оид хulosалардан Қашқадарё вилоят телерадиокомпаниясининг “Олтин воҳа” дастуридаги “Тил – миллат қўзгуси”, “Мунозара”, эшиттиришларининг сценарийларини тайёрлашда фойдаланилган (Қашқадарё вилоят телерадиокомпаниясинининг 2022 йил 14 январдаги 17-05/15-сон- маълумотномаси). Натижада радио тингловчилар жадид драмаларининг бадиий матннаги ўрни коммуникатив-поэтик нуқтаи назардан аниқ белгиланганлиги билан ўзбек тили синтаксиси, стилистикаси, пунктуацияси, лингвопоэтикаси, лингвопрагматикаси ҳақида маълумотлардан баҳраманд бўлган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 4 та халқаро ва 3 та республика илмий-амалий анжуманларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Тадқиқот мавзуси бўйича жами 14 та илмий иш чоп этилган, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Олий аттестация комиссияси томонидан докторлик диссертацияларининг асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 7 та мақола, жумладан, 5 та республика ва 2 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Диссертациянинг ҳажми фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан ташқари 120 сахифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Ишнинг кириш қисмida мавзунинг долзарблиги асосланиб, муаммонинг ўрганилганлик даражаси, илмий тадқиқот ишлари режаси билан боғлиқлиги, мақсади, обьекти, предмети, вазифалари, илмий янгилиги, назарий ва амалий аҳамияти, тадқиқот натижаларининг жорийланиши ёритилган.

Диссертациянинг биринчи боби **“Бадиий матнларда лисоний воситалар тадқиқи” га бағишиланган**. Бобнинг “Тилшуносликда бадиий матннинг социопрагматик тадқиқи” деб номланган биринчи фаслида бадиий матннинг социопрагматик таҳлили масаласи бўйича маълумотлар берилади. Тилшуносликда лисоний таҳлиллар, асосан, матн, хусусан, бадиий матнларга боғлиқ ҳолда олиб борилади. Матн ва унинг таҳлили ҳақида сўз кетганда жаҳон тилшунослигига ҳам бадиий таҳлил масаласи атрофлича ўрганилганлигини таъкидлаш лозим. Ш.Сафаровга кўра прагматика америкалик олим Чарльз Пирс томонидан барча билим соҳаларини бирлаштирувчи фан сифатида қарабан семиотика доирасида юзага келган ва ривожланган¹¹. Прагматикани семиотиканинг алоҳида соҳаси сифатида қарап ҳақидаги фикрни биринчилардан бўлиб Ч.Моррис маълум қилган¹². Ўтган асрнинг охирги чорагига келибгина прагматика тилшуносликнинг мустақил йўналиши

¹¹ Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Санѓзор, 2006. – Б. 31.

¹² Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики// Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – М.: Прогресс, 1985. – С. 3-47.

сифатида шакллана бошлади. Г. Солганик лисоний воситалар танловини прагматик ҳодиса сифатида қайд этади¹³. Шунингдек, В.Л. Наер нутқий тузилманинг прагматик хусусиятини “сўзловчининг онгли равища, мақсадли таъсир кўрсатиш истаги”¹⁴, деб изоҳлайди. Тил бирликлари воситасида ўкувчига таъсир кўрсатиш механизмлари Т.А. Дейкнинг тадқиқотларида келтирилган. Унинг талқинича, прагматик назариянинг асосий тамойили сўзловчининг тингловчи руҳий ҳолатига таъсир ўтказиши билан боғлиқ. Лекин олим прагматиканинг тор маънода талқин қилинишига қарши бўлган, у прагматика – тилнинг вазиятли қўлланиши тўплами, прагмалингвистика – тил эгасига нутқий тузилмалар қаторини маълум контекст билан боғлаш имконини берадиган қоидалар тизимини қолиплаштириш эканини таъкидлаган¹⁵. Ван Дейк, шунингдек, прагматикани социолингвистикадан фарқлаш лозимлигини ҳам тушунтириб беради. Тилшунослар Ж.Остин, Ж.Сёрль¹⁶, Ж.Саддок, Х.Грайс, Д.Вандервекин, В.В.Богданов, И.В.Кобозева каби қўплаб олимларнинг ишларида нутқий акт назариясининг асосий тамойиллари атрофлича баён қилинган¹⁷. Нутқнинг прагматик ва социопрагматик хусусиятларига бўйича махсус изланишлар олиб борган олимлар тадқиқотларида қарама-қарши фикрларни ҳам учратиш мумкин. Хусусан, тилшунослар Ж.Остин томонидан айтилган фикрлар Ж.Сёрльнинг нутқ актига ёндашув назариясидан бирмунча фарқ қиласи. Бундан ташқари, Ж.Остин бутун ижтимоий тушунчаларни социопрагматика омиллари сифатида баҳолайди. Унинг фикрига қўра, роллар, фаолият, ижтимоий ўлчовлар ва шунга ўхшаш нарсалар социопрагматиканинг дикқат марказида. Ж.Остиннинг фикрини рад этмаган ҳолда айтиш мумкинки, тилшунос бу ҳолатда социолингвистика ҳақида эмас, балки социопрагматика ҳақида фикр юритади. Ж.Остин социопрагматикада муайян жамоа томонидан қўллаб-қувватланадиган фикрлар, мунтазам такрорланиб турувчи ва одат тусига кирган нутқий меъёрларни “шафқат кодекслари” деб айтиб ўтади ва бу мулоқот иштирокчиларининг этник ва социал хосланиши билан боғлиқлигини алоҳида эътироф этади¹⁹. М.Ҳакимов бу масала хусусида матн ва унинг таркиби, воқеланишини ҳам инобатга олиш кераклигини айтади²⁰. Драматик асарларда социопрагматик хусусиятлар тил, менталитет билан бевосита боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Бошқа жанрдаги асарлардан фарқли ўлароқ, драмаларда контекст, нутқнинг унга мувофиқ хосланганлиги нафақат қаҳрамонлар нутқи орқали, балки, муаллиф томонидан

¹³ Солганик Г.Я., Милых М.К., Вомперский В.П. Стилистика газетных жанров. – М., 1981. – С. 78.

¹⁴ Наер В.Л. Стилистика в терминах теории вербальной коммуникации: (стилистические аспекты вербальной коммуникации). – М.: МПГУ, 2008. – С. 112.

¹⁵ Dijk T.A. Van Discourse and manipulation // Discourse and society. - L., 2006. - Vol. 17, N 2. - P. 359-383.

¹⁶ Серль Дж.Р. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17: Теория речевых актов. – М., 1986. – С. 88-89.

¹⁷ Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века // Язык и наука конца XX века. – М., 1995. – С. 239-320.

¹⁸ Searle, J. R. (1969). Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Cambridge University Press.

¹⁹ Culpeper J, (ed.). Historical sociopragmatics. Amsterdam: John Benjamins, 2011. 135 p.

²⁰ Ҳакимов М. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари: Филол. фан. ном. дисс. автореф. – Т., 1993. – Б.7.

берилган изоҳлар (ремаркалар) орқали ҳам намоён бўлади, яъни драмаларда социопрагматик хусусиятларни аниқлаш имкони кенгроқ.

“Драматик матнларнинг лисоний-прагматик ўрганилиши” деб номланган фаслида драматик асарларнинг ўрганилиши тарихи жаҳон ва ўзбек тилшунослигидаги илмий манбалар орқали тавсифланган. Ўзбек адабиётида драматик асарлар таҳлили билан боғлик маълумотлар орасида ўзбек маърифатпарварлари ва уларнинг илмий изланишларига қаратилган ишлар кўлами анча салмоқли. Сабаби, Туркистон жадидчилик ҳаракати ва бу ҳаракат натижасида юзага келган жадид адабиётлари тадқиқига қаратилган маълумотлар бадиий-ilmий қиммати, энг муҳими, тарихий ҳақиқатларга тўлалиги билан эътиборга моликдир. Зоро, ўтган асрнинг бошларида ўзбек маърифатпарварлари томонидан яратилган асарлар дунёвий илм-маърифатни тарғиб этиш, инсон камолоти, руҳияти билан боғлик бўлиб, бу асарлар жамият ривожига муносиб ҳисса қўшган. Рус шарқшуноси А.Н. Самойлович 1916 йилда эълон қилинган “Драматический литература сартов” номли мақоласида “Туркистанда янги адабиёт майдонга келди. Бу мен учун куттилган ҳол эди”, деб ёзган²¹. Ўз даври учун жадид драмаси Туркистон воқелигининг бадиий инъикоси эди²². Илмий тадқиқотларда XIX аср охирлари ва XX аср бошларида Туркистанда “жадидчилик” ёки “миллий уйғониш даври” бошланганлиги билан боғлик мушоҳадаларини ҳам учратиш мумкин²³.

Кузатишлардан кўринадики, драматик матнда шева лексикаси бирмунча алоҳида мавқени эгаллайди. Стилистик кўриниши ва муаллифнинг ҳикоя тилида ва актёрлар нутқида бажарадиган вазифалари жиҳатидан ҳам бу нутқ воситалари бошқалардан сезиларли фарқ қиласди. Н.М. Шанскийга кўра, фантастика учун ишлатиладиган диалектизмлар адабий тилга нотаниш ва бегона сифатида қабул қилинади, одатда муайян стилистик бадиий ва ифодали мақсадлар учун ишлатилади²⁴. Ёзувчилар ва драматурглар ўз асарларида диалектизмларни фақат нутқни услубий жилолантириш ва характерли нутқини яратиш учун, шунингдек, тасвирланган муҳитни янада аниқроқ кўрсатиш учун маҳаллий рух яратиш учун материал сифатида ишлатадилар.

Бироқ, шеваларни кўллаш жараёнлари ва уларга адабий тилнинг таъсири бўлишига қарамай, шевалар бадиий асарлар тилида ўз лексик хусусиятларининг муҳим қисмини сақлаб қолаверади. Шева лексикаси драматик асарларда асосан номинатив вазифани бажариб, драматургга характерларнинг яшаш тарзини кўрсатишга ёрдам беради ҳамда муаллиф нутқида ҳам, актёрлар нутқида ҳам кўлланилади. Сўзларнинг танланиши, гап тузилиши, лексик – семантиқ, ритмик – интонацион бирликларнинг кўлланиши ҳам мазкур услугуб талабларидан келиб чиқади. Тилшунос М.Йўлдошев қайд этишича, ҳар қандай матн ўзига хос системадир²⁵. Ш.Сафаров “Мулоқот иштирокчиларининг муносабати, улар

²¹ Ризаев Ш. “Жадид драмаси”. – Тошкент: “Шарқ”, 1997. – Б.4

²² “Туркестанские ведомости” газетаси, 1982 йил 24 апрель.

²³ Қосимов Б. Жадидчилик // Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари. –Тошкент. 1993. – Б.21-22 бетлар.

²⁴ Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. -М.: Учпедгиз, 1959. - 248 с.

²⁵ Йўлдошев М. Матн ва унинг лингвопоэтик таҳлил килиш усуслари. – Т.: Фан, 2006. – Б. 22.

бажараётган ижтимоий роль асимметрик (номувофиқ) бўлса, одатда, коммуникация тамойили қоидаларига қатъий амал қилиш талаб қилинади. Тобе ўриндаги коммуникант нутқий ҳаракат танлови қоидаларига сўзсиз амал қилиши лозим.

Масалан, Солих қарз берувчига, бойга ҳам қўпол муносабатда бўлмайди. Шахс ўз хўжайини ёки бошлиғига илтимос, шикоятини аниқ етказиши лозим. Акс ҳолда, «*Нега бунча гулдирайсан, аникроқ гапирсанг-чи!*» қабилидаги танбеҳни олиши ҳеч гап эмас. Худди шунингдек, бошлиққа сўз қайтариш, унинг гапини бўлиш нималарга олиб келиши ҳам маълум”, деб тўғри таъкидлайди. Умуман, бирорга бўйсуниши керак бўлган шахснинг сергап бўлиши мулоқотда ҳурмат тамойилидан чекинишдан бошқа нарса эмас. Кўп сўзлаш, ахборотни батафсил баён қилиш юқори табақадагилар хуқуки, тобе шахс эса «қулоқ осгани» маъқулроқ. Шунинг учун ҳам сукутни алоҳида нутқий акт сифатида ажратиш ва унинг воситасида бир қатор коммуникатив мақсад-мазмунни ифодалаш мумкин. Сукут сақлаш мулоқотда ўзига хос лисоний белги вазифасини ўтайди ва турли нутқий ҳаракатларни ифодалаш воситаси бўла олади. Мулоқотда сукут сақлаш билан бир қаторда, мақсадли ҳаракат намунаси ҳамдир. Бунинг изоҳи сифатида «Бахтсиз куёв» драмаси қаҳрамонларининг ўзаро сұхбатидан мисол келтириш мумкин:

СОЛИХ — Хўб, тузук, сўзингиз тўғри. Бу сўзларингизга жуда ишонаман, лекин замонамизда ёмон бидъат, исрофлар тараққий топкан, унча-мунча оқчага бу вақтда уйланмак қийин, мени оқчам бояги айтканим. Сизга хўб, хотун оламан, уйланаман десам, Файзобой мендан замонага мувофиқ оқча олса, ул вақтда мен қарздор-абгор бўлуб қолсам, иши қандай бўлур, ҳозир афв этасиз, амаки?

Абдураҳимнинг Солихга уйланиш бўйича бераётган дўстларча маслаҳатлари ва унинг ўзбекона тарбияга муносиб тарзда бироз уялиб туриши диалогдан билиниб турибди. Абдураҳим Солихга танбеҳ бераркан, уни одоб билан эшитади ва қўпроқ сукут орқали жавоб беради. Бу унинг табиатан камгап эканини ҳам ифода қиласди. Нутқ фаолиятида учрайдиган пауза, сукут сақлаш, иккиланиш каби ҳодисаларнинг ботиний когнитив жараён ҳодисаси эканлигини биламиз, аммо уларнинг аслида коммуникатив мақсад ифодаси учун хизмат қилишларини ҳам унутмаслик лозим. Энг асосийси, нутқий мулоқот ҳамкорлигининг асосий мақсади – ахборот алмашинуви ва бу мақсадга эришиш учун сұхбатдошлар бир-бирларини тушунишлари лозим”²⁶.

Ўзбек нутқ одоби қоидалари ўзига хос²⁷: қизлар нутқи иффат, ибо этикаси доирасида шакл топади ва воқеланади. Шу сабабли, йигитлар катталар берадиган саволларга билвосита жавоб бериш йўлини излайдилар, баъзан сукут сақлаб қўя қолинади. Нутқий вазият симметрик муносабат доирасида юзага келса, фикр изҳори анча очиқ, коммуникатив мақсадлар аниқ ифодаланаётган нутқий ҳаракатлар ижросида кечади:

²⁶ Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. –Б.258.

²⁷ Искандарова Ш.М. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари. Филол. фан. ном. дисс... автореф., Самарқанд, 1993. – 27 б.

- СОЛИХ — (Йиғлай-йиғлай қозиқдан жойнамоз олуб келиб Раҳиманинг устига ёпар ва юзидан ўпуб, Раҳимага қараб) Эй, вафодор ёрим, мени деб ширин жонингдан кечдинг, маҳшар куни Худо ва расул алаиҳиссалом олдида мени эрим жабр билан ўлдурди демагил, ажалингга мен сабаб бўлмадим, балки ўзингнинг отанг сабаб бўлди. Мендан шариъатдан ташқари оқча олиб қарздор қилди ва ёш умримизни хазон қилди. Сени ва мени бевақт ўлумимизга исроф сабаб бўлди. Худо хоҳласа, маҳшар кунида отанг Файзибой жавобгар бўлса керак. **Оҳ**, эсиз ёш жоним, эй худовандим! Бизларни ўлумимизга сабаб бўлган ўзингга маълум (Раҳиманинг бош тарафига ўтуб ўзига бирдан пичоқ уруб, йиқилиб, хириллаб-хириллаб жон берар. Бироздан сўнг бой, пристуф киарлар).

ФАЙЗИБОЙ — (югуруб боруб, қизини ўлук кўриб, хўнграб йиғламоқға бошлар) **Вой болам,вой болам!**

Вой – ундови бақириб йиғлаш, қўрқиб кетиш, ҳаяжонланиш, хурсанд бўлиш каби бир қатор маъноларни ифода қиласди.

Бадий асарда қаҳрамон нутқи муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у орқали нутқ эгасининг маънавий дунёси, ички кечинма ва ҳиссиётларини, фикрлаш тарзи ва дунёқарашини, савияси ва борликқа, воқеа-ходисаларга муносабатини англаш, баҳолаш имконияти таъминланади. Маълумки, нутқ орқали шахснинг яшаш муҳити, ижтимоий мавқеи ҳамда тоифага мансублиги кабилар хусусида ҳам кенг маълумотларга эга бўлиш имконияти мавжуд. Шунга кўра, бадий матн ва унинг таҳлили асосида лисоний ҳамда нолисоний ҳодиса ва омиллар асосида ёндашиш орқали тил имкониятларини баҳолашга алоҳида эътибор қаратилган.

Миллий маънавиятнинг ифодачиси тил, ҳар бир кишининг нутқидир, агар нутқ чиройли ва таъсирчан бўлса, сухбатдошларнинг эътиборини қозониш мумкин. Бугунги жамиятимизда ҳам ҳар бир кишининг тилдан фойдаланишдаги муайян фарқланишини кузатиш мумкин. Энг катта тафовут бу зиёлилар ва оддий аҳолининг нутқи уларнинг социал фарқини кўрсатиб туради. Ундан сўнг, диний, гендер, даврий фарқланиш, социал хосланишларга бўлиниб кетади.

Дарҳақиқат драматик асар воситасида бўладими, бошқа бадий илмий асарлар орқали бўладими, мулоқотда иштирок этадиганлар бир-бирини яхши тушуна олишлари лозим. Лисоний имкониятлар шунга хизмат қиласди. Сўзнинг номланаётган нарса-ҳодиса билан боғлиқ бўлмаган қўшимча маъноси pragmatikaga tegishlidir. Нутқий актлар масаласида, матн тилшунослигига бўлгани каби, матн мазмuni ва берилаётган ахборот мазмунининг қайси қисми доимийлигини ёки муаллиф мақсадига боғлиқ ҳолда шаклланганлигини ажратиш осон эмас. Ҳар ҳолда, муаллиф мақсадининг нутқий тузилмада воқеланиши семантиканинг иштирокисиз кечмайди. Шу сабаб, семантика ва pragmatikani “объектив мавжудлик–муаллиф томонидан киритилганлик” қарама-қаршилигига фарқлаш мураккаблашиб боради. Натижада, мазкур масала билан қизиқканларнинг хulosалари хилма-хил кўринишда бўлади. Шу маънода, айтиш мумкинки, Бехбудийнинг “Падаркуш” драмасини кўрган ёки ўқиган кишилар маълум маънода бир-биридан фарқ қилувчи хulosаларга келади. Бу муаллифнинг лисоний имкониятлардан фойдалана олиш маҳоратини кўрсатади.

Учинчи фасли “Бадиий матнларда лисоний имкониятларнинг социал хосланиши масаласи”, деб номланган. Муаллиф ўқувчи/томушабинга ўзбек домуллаларининг миллат болалари учун қайғураётганини ёрқин ифодалаб берган, аммо шу билан бирга муллаларнинг айрим салбий хусусиятларини бир жумла, киритма орқали баён қиласди. Саҳнада бу бир ҳаракат билан ифода қилиб берилади, аммо ҳалқ орасида “Мулланинг айтганини қил-у қилганини қилма”, деган гап юради. Домулла барча гапини гапириб бўлгач, нос чекиб олиши муаллиф томонидан бежизга киритилмайди.

Муаллиф домулланинг тилидан оммабоп нутқ шаклида айрим маъумотларнинг куюнчаклик билан ифодалайди. Бу матннинг коммуникативлик қийматини янада оширишга хизмат илади. Матнда киритма гаплар, изоҳловчилар ва ажратилган гап бўлакларидан маҳорат билан фойдаланилади:

//*БОЙ. Шариат илмини ўқитмоқни лозим билмайман, чунки ани муфти ё имом ва муаззин қилмоқчи эмасман, азбаски давлатим анга етар. ДОМУЛЛА. Зарурати динияга не дерсиз?*

БОЙ. Мен ўзим беш вақт намозни кераклик дуолари ила билурман. Ўзим ўргатурман.

ДОМУЛЛА. Хат ва саводга не дерсиз? Ҳолбуки, саводи йўқ одам ҳеч нимага ярамайдур.

БОЙ. Бу фикрингиз галат, чунки мани саводим йўқ, бовужуд, бу шаҳримизнинг катта бойларидандурман ва ҳар ишини билурман.

ДОМУЛЛА. Сиз илгари замонда бир нави ила бой бўлубсиз, аммо энди бой бўлмоқ нари турсун, фақат рўзгор ўткармоқ учун (ҳам) илм керак. Кўрамизки, иигирма-ўттиз ўйлдан бери барча савдо ишлари армани, яхудий ва бошика ажнашибилар қўлига ўтди, муни сабаби бизларнинг ўқумагонимиздур. Ўқумаган бойваччаларни кўрамизки, ота молини барбод этар ва охири хор ва зор бўлур, бинобарин, ўғлунгизни ўқитмоқни сизга таклиф қилурман.// (Беҳбудий, “Падаркуш” 1-парда.)

Бойнинг “*фикрингиз галат, чунки мани саводим йўқ, бовужуд, бу шаҳримизнинг катта бойларидандурман ва ҳар ишини билурман.*” жумласини ҳалқнинг ўқимаган оддий бир вакили тилидан айттириши, яна оддий киши орқали эмас, замон тақозоси билан бой бўлиб қолган одам тилидан баён қилинади. Инсон тафаккури, ҳаёт тарзи келажак умидлари, ҳаётдан мақсади муаллифлар томонидан адресат – ўқувчи – тингловчи – томошабинга турлича талқинда етказиб берилади.

Драмаларда учровчи юкламалар нутқимизнинг чексиз имкониятларини яна-да бойроқ, ифодаларимизнинг янада аникроқ ва гўзалроқ бўлишини, жумлаларнинг ранг-баранглигини таъминловчи муҳим воситалар эканлиги далилланган. Юкламалар кўпинча мустақил ишлатилмайди, бирор сўзга тиркалиб, ранг-баранг маъноларни ифодалайди. Нутқнинг коммуникантларга боғлиқ равишда ихтисослашувини таъминлаб беради. Сўзловчи ва тингловчи нутқининг эстетик таъсирини кучайтириш мақсадида юкламалардан унумли ва ижодий фойдаланиш Беҳбудий асарлари ўзига хос киноявий баён услуби, кинояли тили, кутилмаган бадиий ечимларга эгалиги билан ажralиб туради.

Таҳлиллар натижаси шуни кўрсатиб турибдики, нутқий мулоқотнинг қўп қирралилиги соционпрагматик хусусиятлари билан боғлиқ.

Ишнинг иккинчи боби “Жадид драмаларида лисоний бирликларнинг соционпрагматик имкониятлари” деб номланади, унинг биринчи фасли эса “Драматик асарлар матнида морфологик бирликларнинг соционпрагматик таҳлили”га бағишиланади. Драмаларда лисоний воситаларнинг прагматик имониятлари ёрқинроқ намоён бўлади. Нутқий мулоқот қўп қирралидир. Унинг бир қирраси психолингвистик, яна бир қиррасини социолингвистик, бошқа бир қирраси эса прагматик хусусиятлар билан боғлиқдир. Драматик асарлар матнида морфологик бирликларнинг ўзига хос соционпрагматик имкониятлари мавжудки, бунга тўла ишонч ҳосил қилиш учун жадидлар даврида яратилган дастлабки драмаларни ўрганиш грамматик таҳлил қилиш лозим бўлади. Таҳлилга тортилган матнларда лисоний воситалар баъзан услубий, киноявий маъноларни ҳам ифодалайди. “Киноя ва унинг кўринишларини тўғридан-тўғри олиб, уни прагматика соҳаси билан боғламай туриб, ундаги яширин мазмун кўринишларини аниқламай туриб, у ҳақда фикр юритиб бўлмайди”²⁸. Жадид драмалари тилининг ўрганилиши ўша давр кишиларининг мулоқот шакли, лисоний воситаларнинг ифода имкониятлари қандай бўлгани ҳақида тасаввур беради. Айниқса, Беҳбудийнинг «Падаркуш» драмаси мисолида грамматик маънонинг нутқий воқеланишини таҳлил қилиб кўриш мумкин. Ҳар қандай грамматик маъно нутқий воқеланганда бошқа услубий маъноларни ҳам ифодалашга хизмат қиласди. Айниқса, келишик, эгалик, шахс-сон категориялари бадий матнларда турли прагматик маъноларни ҳам рўёбга чиқаришга хизмат қиласди. Отларга хос бўлган сон категорияси грамматик қўплик маъносидан ташқари нутқда турли маъноларни ҳам ифодалаб келади. Сон категорияси ҳақида фикр юритилганда -лар аффиксини олмайдиган отларни фарқламоқ лозим:²⁹

Бой меҳмонхонада ўтирад, Хайрулло ила домулла кирап:

— Ассалому алайкум.

БОЙ. Ваалайкум ассалом, марҳамат қилсинлар (туриб мулоқот қилуб, домуллага жой кўрсатиб, ўлтирур).

ДОМУЛЛА. Бой давлатини Оллоҳи таоло мундан ҳам зиёда қилгай (фотиҳа қилур).

БОЙ. Нафас(лари)и муборак, иншиооллоҳ, дурлари қабулдир.

ДОМУЛЛА. Балли, жумъа оқшоми дуони қабул вақтидир.

БОЙ. Хуш келдилар, тақсир.

ДОМУЛЛА. Саломат, саломат (қўлини кўксига қилиб).

БОЙ. Хайрулло! Чой ва лаъли келтур.

ТОШМУРОД. Ота, томошага бораман, пул беринг.

БОЙ. Ўёлим, ким ила борасан?

ТОШМУРОД. Турсун акам ила.

²⁸ Ҳакимов М.Х. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол.фан. док... дис. Тошкент, 2001. – Б. 191.

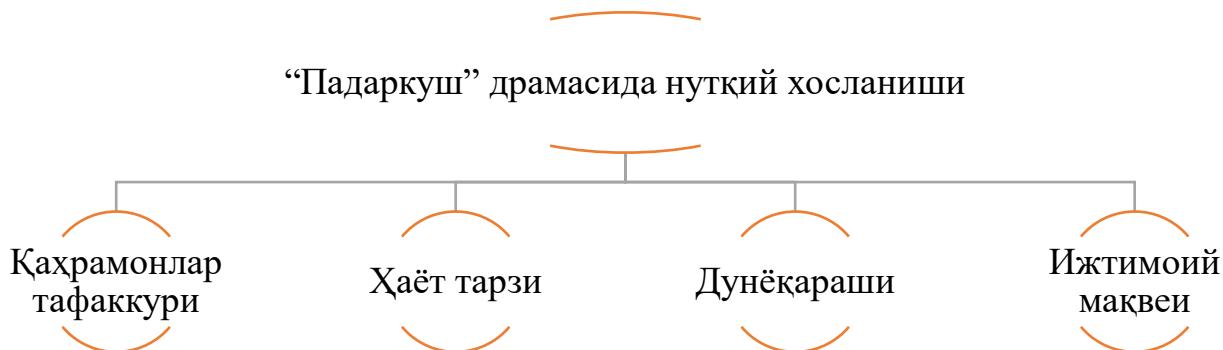
²⁹ Шоабдураҳмонов Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили 1-қисм. –Тошкент, Ўқитувчи. 1980. 198-б.

БОЙ (киссасидан пул бериб). Албатта, вақтли келинглар ва ёмон ерларга борманглар.³⁰

ПРИСТУФ (амирона). **Ҳайда, турма, марш** (йўналадур).

“Падаркуш” драмасида нутқий хосланиш қўйидагиларга қараб даражаланиши маълум бўлди:

1-диаграмма

Бу ўринда лисоний воситаларнинг социал хосланиши шева ва лаҳжалар доирасида кузатилди.

Аайтиш мумкинки, драмаларнинг аксарият нутқий вазиятларида ундов сўзлар қўлланилган. Бунда ундовлар хўжайин-хизматкор, она ва бола, зиёли ва бой, бой ва домулла ўртасида турли шаклда қўлланиб, нутқда социал хосланишларни хосил қўлмоқда. Хусусан, охирги жумлада ҳам пристаф “Ҳайда, турма, марш!” ундовларини қўллаши фикримизни далиллайди.

Бобнинг иккинчи фасли “Драматик асарлар матнида лисоний воситаларнинг социопрагматик таҳлили”, деб номланган. Жадид драмалари матнининг социопрагматик хусусиятларини ўрганиш кейинги йилларда ўзбек тилининг бадиий матнларда ифодаланиши ҳақида муайян тасаввурлар бериши мумкин. Маҳмудхўжа Беҳбудий театр саҳнасида қўйиладиган асарларни З жанрга ажратади³¹:

2-диаграмма

Муаллиф ўз ижодида ўқувчини илм олиш, вақтини беҳуда нарсаларга сарфламаслик, миллий юксалишга ҳисса қўшиш каби муҳим фоя ва тушунчаларни тегишли сўз ва истилоҳлар орқали бериб кетади. Муаллиф

³⁰ Беҳбудий М. Танланган асарлар –Т.: Машнивият, 1999. 69-б.

³¹ Маҳмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар. Тузатилган ва тўлдирилган 2-нашри. Тўпловчи: Б. Қосимов. Машнивият, 1999. 174-бет.

айрим ўринларда аччиқ киноядан фойдаланади. Масалан, қуидаги матндан фикримизга асос излаймиз:

//ДАВЛАТ. Суз, ичайлик! (Нор сузид қуяр.)

ТАНГРИҚУЛ. Пулни пешаки талаң қылгани шини белини синдуруди.

ДАВЛАТ. Иш аксига олса, шундай бўлур. Пулларинг борми? Ҳаммаларинг чиқаринг (ҳаммаси чиқаради, Давлат санар, беш сўм етмас). Бу минан ҳеч нима бўлмас. Бир иложини топмоқ керак.

НОР. (тамаъгирик ила). Эй, бойвачча, бизлар-ку, камбагал. Сизга нима, киссангиздан пул чиқмайдур? Ана бойбаччанинг ҳоли (қўли ила қўрсатур).

1-жадвал

Мулла ва имомларнинг нутқига хос асосий тушунчалар		Контекст
Аллоҳу акбар	Омин, Аллоҳ зиёда қилсун, Аллоҳу акбар (фотиҳа ўқурлар). Қани, гапиринг?	
Омин	Омин, тўй устиға тўйлар бўлсун, Аллоҳу акбар (ҳаммалари фотиҳа ўқурлар).	
Тўй устиға тўйлар бўлсун	ДОМЛА-ИМОМ — (қўлини кўтаруб) Омин, тўй устиға тўйлар бўлсун, Аллоҳу акбар (ҳаммалари фотиҳа ўқурлар).	
Шариъати мустафода	ЭЛЛИКБОШИ — Шариъати мустафода шундоқки, куёв тарафидин қизға маҳр таъинламоқ, сўнгра бир коса сув билан никоҳламоқ.	
Мусулмон	Хозирда биз туркистонликлардин бошқа жумла мусулмонлар, хусусан Макка, Мадина, Истамбуллилар юқоридаги айтканимдек қилиб қизни эрга берадурлар, куёвдан оқча сўрамоқни номусулмонлик деб биладурлар	
Толиби улум	Таксир, сиз ҳам толиби улумсиз, Худо ва расулимизнинг буйруқлари шундок эмасми?	
Шариъат	Ва бу кишининг сўраганлари шариъатдан ташқари эмасми?	

Ёзувчи томонидан маҳорат билан ёзилган “Падаркуш” драмасини социопрагматик таҳлил қилишда маҳсус танлаб олинган матнлар устида ишланди. Унда сўзловчи ва тингловчи, матн муаллифи ва адресат ўртасидаги муносабатлар тадқиқ этилади. Қуидаги матннинг социопрагматик хусусиятини аниқлашга ҳаракат қиласиз:

// ТАНГРИҚУЛ. Нима экан? Нима?

ДАВЛАТ. Тўхта, нима эканлигини биларсан. Аввал бойваччани(нг) саломатлигига ичайлик (Тангриқул сузар, ичарлар бойваччанинг саломатлигига).

ДАВЛАТ. Бойбачча. Бу кечадек чаҳоршанба сайри **ойда-йилда бир бўлур ва** (ё) йўқ, **бир кеча минг кеча бўлмас**, агар қабул қиласангиз, Тангриқулни сизга қўшарман. Бирга бориб, отангизни сандугини кўрсатурсиз. Бошқа ишини Тангриқул бажарадур.

ТОШМУРОД. Тангриқул ака, борасизми?

ТАНГРИҚУЛ. Улфатлар буюрса, у дунёга бораман. У-ку сизнинг ҳовлингиз.

ДАВЛАТ. Сен нима дерсан, Нор?

НОР. Мен ҳам **кўпни бири**, бор десанг, борарман.// (Беҳбудий, “Падаркуш” 2-парда.)

Асар қаҳрамонининг ижтимоий ҳолати, тафаккури, дунёқараши ҳақида маълумотлардан иборат тафсилотга сира ҳожат қолмаган. Ҳар бир қаҳрамон ўз нутқи орқали кимлигини, жамиятдаги ижтимоий мавқенини рўй-рост намоён қилмоқда. Тангриқул ўз нутқида жонли тил элементи ҳисобланган шева сўзларидан фойдаланётгани, суҳбат мазмунидан англашилиб турибди. Муаллиф Тошмуродни кўндириш учун улфатлари томонидан қўлланган таъсирчан лисоний бирликларни алоҳида кўрсатиш лозим. **“бойваччани(нг) саломатлигига ичайлик”, “бундай кеча ойда-йилда бир бўлур”, “бир кеча минг кеча бўлмас”** каби жумлалар билан бойнинг ўғлини ўз уйга ўғриликка тушишга ўз отасининг қотили бўлишга ундашади. Ҳолатини яққол тасвирлаш учун Давлатнинг тилидан **“Бойбачча. Бу кечадек чаҳоршанба сайри ойда-йилда бир бўлур”** каби иборалар қўлланади. Бу ҳам нутқий хосланишнинг бир кўриниши аслида.

Бобнинг учинчи фасли **“Жадид драмалари матнида модал ва ундов маъноларини ифодаловчи бирликларнинг pragmatik таҳлили”**, деб номланаган. Унда драматик асарларда учровчи юкламаларнинг матн ва нутқ вазиятидан келиб чиқиб гапда ифодаланган бирор воқеани таъкидлаш учун қўлланилиши аниқланди. Ундовлар эса, бутунлай бошқа маънолар учун хизмат қиласди.

Маълумки, - **вой ўлай** ундов сўзи ўзбек тилида турли экспрессив-эмоционаллик маъносини ифодалаши мумкин. Қуйидаги мисолда **“вой ўлай”** сўзи таркибида – **вой** ундовини қўллашдан асосий мақсад қўрқиш эмас, балки, воқеага бўлган шахсий муносабатни ифода этишдан иборат. Бу нутқ парчаси қуршовида ўша ёрининг, ҳеч кимга ўхшамайдиган, бошқалардан фарқли деган мазмунни бериш мақсадида фойдаланилган бўлиб, бу факат нутқ жараёнидаги ўзига хос алоҳида интонация билан воқеланган.

ФАЙЗИБОЙ — (повесткани олуб, бироз ўйлаб туруб) Мен қандоқ қиласман, бир тийин оқчам йўқ, уёгини сўрасангиз, шу кеча-кундузда овқатга ҳам пул йўқ. Абдураҳим амакингиздан сўрамадингизми? Бир илож қиласа бўлмасму эди?

СОЛИХ — Сўрадим, уни ҳам оқчаси йўқ экан.

ФАЙЗИБОЙ — (Повесткани ерга қўюб, ўрнидан туруб, қизига) Қизим, мен сени кўргани келган эдим, йиғлама энди, **омон бўл**, зериксанг ҳовлига боруб кел! (Чиқиб кетар)...

РАҲИМА — (сакраб ўрнидан туруб) Сизга нима бўлди, **вой ўлай** (Солихнинг пичоқлик қўлини ушлар).

Омон бўл ундов сўзи турли нутқ вазиятларига қўшилиб, тилак-истак маъносини билдиради. Баъзан бу маъносидан ташқари юпатиш, тасалли маъноларини ҳам ифодалайди. Сўзловчи ва тингловчининг ижтиомий келиб чиқиши, ҳаётда, жамиятда тутган ўрни, нуфузи, даражаси унинг ижтиомий мавқеини белгилайди. Унинг нутқида қўлланилган лексик бирликлар орқали воқеланади. Чунончи -ми аффикс юкламаси ҳам сўзловчи ва тингловчининг ижтиомий мавқеини нуткда реаллаштиради.

ТАНГРИҚУЛ. Жўралар. Сизлардан яширатурғон сўзимиз йўқ. Тўғрисини десам, мануни ичдим, қулогим қизиган, сен Лиза дединг, энди ўзим шунда бўлсан-да, ҳушим Лизага, то Лизани келтурмасанг, мани гапиртуролмайсан. Аммо гап келтурганингга, Давлат зўр!

ДАВЛАТ. Фам ема, муддаонг Лиза бўлса, шул замон ёнингга кўрарсан, келмасами? Бошини оларман (Беҳбудий, “Падаркуш”2-парда).

Киноявий мазмун ифодалаш усули субъектив муносабатнинг бир кўриниши бўлиб, кўпроқ суҳбатдошга нисбатан танқидий қарашиб ва шу асосда яширин салбий муносабат билдиришдан иборат бўлади. Абдулла Қодирий драмасида киноя фақат истехзоли кулгини воқелантирувчи бадиий тасвир воситаси эмас, балки, катта бир ижтиомий-маънавий мазмунга эга образли ва таъсиран бадиий тил воситаларидан бири сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Чунки ёзувчининг индивидуал услубида киноявий тасвир воситалари фикрни вульгар, қўпол шаклда эмас, балки бир мунча силлиқ, маданий либос кийдирилган ҳолда баён этади. Адиг асарларида мазкур восита орқали заҳархандалиқ, пичинг, аччиқ кулги ва ҳатто, аламли туйгулар мълум қобиққа ўралган ҳолда акс эттирилади.

Диссертациянинг учинчи боби **“Жадид драмалари қаҳрамонлари нутқида лисоний бирликларнинг социал хосланиши”**, деб номланган. Биринчи фасли эса, **“Социал хосланишига асос бўлувчи лисоний бирликлар”**, деб аталади. Тадқиқотчилар тилнинг назарий асослари билан шуғулланишса, ижодкорлар ундан фойдаланиш мобайнида янгича ифода усуллари, шунингдек айрим воситаларни яратишга ҳам муваффақ бўлади. Ҳар бир ижодкор тилдан ўзига хос тарзда фойдаланади. Драматик асарларда эса, тилнинг яна бошқа ифода қирраларини кўриш мумкин. Бу борада Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ўзига хос ёндашуви бор.

ЗИЁЛИ. Ассалому алайкум.

БОЙ (карахтлик ила). Ваалайкум ассалом, Хайрулло, курси келтур. Бу киши ерга ўлтуролмайдур (келтурас, зиёли ўлтуруб, папирус чекар).

ЗИЁЛИ. Жаноб бой, сизни кайфсиз кўраман, мумкини сабабини билсан?

БОЙ. Бир мулло келиб эди, ўғлингни ўқутмайсан деб жуда жонимни олди, қувлагандек қилиб зўрга қутулдим, фақат мушитлашмадик.

ЗИЁЛИ (жиддият ила). Бой афанди! Мен сизга дедимки, миллатга кераклик илмлар тўғрисида сўзламоқчиман, аммо сиз мени(нг) сўзимии эшишмоқга хоҳламайтурғонга ўҳшайсиз. Иккинчи дафъа айтаманки, қулоқ беринг ва бу сўзлар сизни(нг) ва миллатни(нг) нафъидур. // (Беҳбудий, “Падаркуш”1-парда.)

Аввало, Беҳбудийнинг тилдан фойдаланишдаги энг муҳим ўзга хос жиҳати бу – унинг содда гап турларидан самарали фойдаланиш маҳоратида. Айрим

ижодкорлар бадиий асарда узундан узок бир неча эргаш гапли мураккаб қўшма гапларни қўллайди, натижада фикр чалғииди. Драмада мураккаб қўшма гаплардан фойдаланилса, нутқий таъсир камаяди. Шу маънода муаллиф диалогларда содда гаплардан унумли ва мақсадли фойдалана олади. Драмада Артун ўз халқи менталитетини намоён этган ҳолда, ҳатто, она тилига содик қолган ҳолда ишбилармонлик маҳоратини кўрсатади. Муаллиф уни бежизга бу шаклда гапиртиргаган.

Ажратиб кўрсатилган тил бирликлари – киритмалар ўқувчи/томушабинга Тангиқулнинг табиати ҳақида ишончли маълумотлар беради:

ДАВЛАТ. Йўқ, икков бас. Кўрганлар бадгумон бўлмасин. Букунни эртаси бор.

ТАНГРИҚУЛ. Албатта. Бормай нима бўлубдур (Давлат тўппончасини бойваччага берар. Нор этик согидан пичоқни олиб, Тангиқулга берар. Алар эҳтиёт қилиб турарлар).

ДАВЛАТ. (иккисига қараб). Йўл бўлсин, ботирлар?

ТАНГРИҚУЛ. Олгани (Давлат Тангиқулни бир четга олиб, ишорат ва хуфия маълумот ва амр берар).

НОР. Омин, оллоҳ... (Ҳаммаси) Оллоҳу акбар. (Давлат фотиҳа берар). (Беҳбудий, “Падаркуш”2-парда.)

Драматик матн бўлгани сабабли отлар билан бирга киритмалар, ундов сўзлар ҳам иштирок этмоқда. Умуман, драмада нутқ вазиятига қараб турли ўринларда турли морфологик бирликлар фаол ҳолатда бўлаётгани аниқланди. Бу билан сўз туркумларининг қўлланилиш частотасига доир тадқиқотларни яна-да осонлаштириш учун қандай сўз туркумлари қайси нутқий вазиятда кўпроқ бўлиши ҳақида, драматик нутқнинг лисоний таркиби ҳақида муайян хulosаларга келиш мумкин.

Бобнинг иккинчи фасли “Жадид драмаларида диологик нутқнинг ўзига хослигини таъминловчи лексик-грамматик воситалар”, деб номланди. Беҳбудий “Падаркуш” драмасида ўз қаҳрамонларининг феъл-авторидаги камчиликларни, маънавий-ахлоқий савиясининг қашшоқлигини, айни бир вақтда уларнинг руҳий ҳолатини очиб бериш учун лексик бирликлар сифатида воқеланадиган вульгаризмлардан моҳирона фойдаланади. Улар нутқда салбий муносабатларни “кучли” ёки “кучсиз” даражада ифодалаш орқали прагматик маъно касб этади. Маълумки, “кучли” шаклда ифодаланувчи лексик бирликларга ҳақорат ва қарғиш вульгаризмларини киритамиз. Беҳбудий асарларида ҳам қарғиш билан алоқадор сўзлар (*Кон қус!*) билан бир қаторда кўплаб “қолип” ҳолига тушиб қолган иборалар учрайди. Масалан: *Қошки чечакда кетсайдинг! Вой, падаркуш!* (Беҳбудий “Падаркуш”). Ушбу вульгаризмлар персонажнинг характеристини ёритиш билан бирга вазиятдаги руҳий ҳолатини ҳам ёрқин ифода этади.

Аввало, ўзбек хонадонида бирор хонага киришдан олдин йўталиб қўйилади. Бу билан ичкаридаги одамга ташқарида кимдир келганлиги, унинг киришига розилик ёки эътироҳ билдириши кераклиги ҳақида хабар берилади.

Мулозаматли сўзлар	Ўзбекона урф-одатлар новербал воситаларда
АБДУРАҲИМ — Балли-балли, баракалла	<i>АБДУРАҲИМ — (кирап йўталуబ)</i>
СОЛИХ — Хуши келубсиз, амаки нечук худо ярлақади, келин ойим, укаларим, эсон-омон юрубдиларми? Қани, нонга марҳамат қилинг (чой куяр)	<i>СОЛИХ — (Абдураҳимга қараб, сакраб ўрнидан туруб) Ассалому алайкум, келинг, амаки (Абдураҳимни мулоқотига уч-тўрт қадам юрап).</i>
СОЛИХ — Хўб, тузук, сўзингиз тўғри.	<i>АБДУРАҲИМ — Ваалейкум ассалом (қўл олишуб, эсонми, омонми сўзлари билан ҳол-аҳвол сўрашурлар).</i>
СОЛИХ — (оз ўйлаб туруб) Хайр, қарздор бўлуб қоламанда, ўзингиз биласиз амаки, сазангиз ўлмасун? Отам ўрниға отамсиз, нима қилсангиз ихтиёр ўзингизда.	<i>СОЛИХ — Қани, амаки, кўрпачага ўлтуринг! (қўли билан ииорат қилур).</i>
ФАЙЗИБОЙ — Қани юқориға ўлтуринг, тақсир, гаплашурмиз (тўрга ўлтурарлар).	<i>СОЛИХ — (Ерга қараб, сукут қилур).</i>

Бобнинг “Жадид драмаларида монологик нутқларнинг социл хосланиши” деб номланган учинчи фаслида ҳар бир қаҳрамонинг нутқи социал хосланишга асос бўлади. Жумладан, бош қаҳрамон Солихнинг монологик нутқидан, ўзидан катта инсонлар билан мулоқотидан, ишлатадиган лисоний воситаларидан фарқлаб олиш мумкин:

СОЛИХ — (Абдураҳимнинг кетидан гапурмоқчи бўлуб, гапуролмай қолур, халқга қараб) Менга хотун олмоқ бир балойи азим бўлди, олмайин десам, амакимнинг аччиғи бояги, оламан десам, бир талай қарздор бўлуб қолсам. Энди қандоқ қиласман? Эй Худо, ўзинг осон қил. Бу нима дэган гапки, хотун олмоқга бир ярим минг сўм пул кетса?! Раҳматли дадамдан эшитар эдимки, онангни дадаси менга бир тийин чиқимсиз қизини никоҳлаб берган эди деб. Яна бобом раҳматли мадрасага мударрис эдилар, ул киши шариъатга мувофиқ иш қилганларми ёки мувофиқ эмас? Албатта, мувофиқ бўлса керак, чунки бобом Туркистонда биринчи уламолардан эдилар.

Асарда ҳар бир қаҳрамонинг нутқи ўзига хос бўлиб, бунда бойнинг нутқидаги социал хосланишларни “вексел”, “повеска”, “срўг” маҳсус сўзлар ташкил қиласди:

Асардаги домланинг ҳам бошқаларга ўхшамайдиган нутқи мавжуд. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бошқа асарларда учрайдиган домла билан “Бахтсиз куёв” драмасида иштирок этувчи домла ўртасида ҳам сезиларли тафовут мавжуд. Унинг нутқида шариатга, диний манбаларга доир истилоҳлар жуда кам учрайди. Бу унинг саводхонлик даражаси пастлигини ҳам билдирса

керак, чунки маросимларда диний-исломий эмас, оддий халқ қўллайдиган жумлалардан фойдаланади. Ўрганилган илмий манбалар асосида жадид драмаларининг қуидаги хусусиятларини кўрсатиш мумкин:

3-жадвал

Жадид драмаларининг ўзига хос хусусиятлари:

1-хусусият: жадид драмалари халқ ҳаёти, давр тақозоси билан турмуш тарзининг иллатли жиҳатларини кўрсатиш натижасида юзага келган. Анъанавий халқ театрлари жадид драматургиясининг туғилиши, ривожланиши, тараққий этишида маълум маънода замин бўлди. Асосий таъсир ва намунани маърифатпарвар адиллар XIX асрнинг 70-йилларидан Туркистонга кириб кела бошлаган рус, озарбайжон, татар ҳамда оврўпача театр шаклларидан ўргандилар ва ижодий ўзлаштирганлар.

2- хусусият: замонавий Осиё тарихидаги театр санъатининг тараққиёти ёзма драматургиянинг пайдо бўлиши “масхарабозлик ва қизиқчилик” санъати тарихи билан боғлиқ бўлиб, бу санъат турли қўринишларда, то ҳозиргача давом этяпти.

3- хусусият: пьесаларда давр ижтимоий ҳаётидаги долзарб масалаларнинг кўтарилилганлигига кўринади. Ўзбек жадид драматургияси ҳамда театрининг шаклланиши, аввало, ижтимоий ҳаёт тақозоси ва эҳтиёжи туфайли содир бўлган. Шунинг учун улар томонидан яратилган драматик асарларда мавзу кўлами жиҳатидан давр ҳаётидаги барча ижтимоий масалалар қамраб олинган.

4- хусусият: драмаларнинг турли хил жанрларда яратилганлигидир.

5- хусусият: драмаларнинг бадиий хусусиятлари, характерларнинг яратилишида намоён бўлади.

6- хусусият: Яратилган ҳар бир асарда жадид образининг киритилиши жадид драматургиясига хос бўлган ҳолатлардан биридир.

7- хусусият: бизнингча, таҳлиллар асосида айтиш мумкинки: жадид драматургиясини реал ижтимоий ҳаётнинг эскизи, тасвирий ойинаси деб билиш, драмаларни яратишда дунёнинг илфор ижодкорлари тажрибаларига таяниш, драматургия назарияси талабларига тўлиқ жавоб берувчи асарлар яратиш ва саҳнага қўйишга интилиш, саҳна асарлари воситасида халқни ғафлат уйқусидан уйғотиш ва миллатни тараққиётга бошлаш каби муҳим жиҳатларни ҳам алоҳида қайд этиш мумкин.

ХУЛОСА

1. Жадидларнинг тил масаласини кун тартибига олиб чиқиши ва ўз асарларида ўзбек тилининг бор бадиий имкониятларини кўрсатиб берганлиги, бугун бизга юз йил олдин ўзбек тилининг ифода имкониятлари қандай бўлганини ёритиш имконини беради. Драматик асарларнинг ўзига хос ютуғи шундаки, унда ҳолатлар ҳам сўзлар воситасида баён қилинади, бироқ ижрода сўзсиз, ҳаракатнинг ўзи билан намойиш қилинади. Буни айниқса, драматик асар

ўқувчилар/томушабинларга мўлжаллаб ёзиладиган манба эканлиги ҳам асослайди.

2. Ўзбек тилшунослигига ҳам социолингвистика, социопрагматика соҳалари новербал воситалар орқали сұхбатлашиш ҳолатини маҳсус илмий тадқиқ этиш билан шуғулланиши лозимлигини кўрсатади. Зоро, инсонлар оддий сўзлашув жараёнида бир-бирларини асосан, кўз қарашларидан, юз ҳолатидан, ҳатто ўзбек хонадонларида рўмолнинг қандай ўралгани ва дўппини қандай кийилгани ҳам мулоқотга катта таъсир кўрсатади. Бу Абдулла Қодирийнинг “Бахтсиз куёв” драмасида яққол сезилиб туради, айниқса, бегона кишининг, ёки эркак кишининг бошқа хонага кираётганида йўталиб қўйиши ҳам ўзига хос маъно ифодалайди.

3. Драмаларда юкламалар нутқимизнинг чексиз имкониятларини янада бойроқ, ифодаларимизнинг янада аниқроқ ва гўзалроқ бўлишини, жумлаларнинг ранг-баранглигини таъминловчи муҳим воситалардан бири эканлигини исботлайди. Юкламалар кўпинча мустақил ишлатилмайди, бирор сўзга боғланиб, ранг-баранг маъноларни ифодалайди. Нутқнинг коммуникантларга боғлиқ равишда ихтисослашувини таъминлаб беради. Сўзловчи ва тингловчи нутқининг эстетик таъсирини кучайтириш мақсадида юкламалардан унумли ва ижодий фойдаланиш Беҳбудий асарлари ўзига хос киноявий баён услуби, киноли тили, кутилмаган бадиий ечимларга эгалиги билан ажralиб туради. Таҳлиллар натижаси шуни кўрсатиб турибдики, нутқий мулоқотнинг кўп қирралилиги социопрагматик хусусиятлари билан боғлиқ.

4. Новербал воситалар ҳам мулоқотнинг самарали бўлишини таъминлайди. Улар айрим нутқ вазиятларида сўзламоқчи бўлган кишининг мақсадини олдиндан намойиш қилиб қўйиши мумкин, шунинг учун сўзловчи новербал воситалар ҳақида зарур маълумотларга эга бўлиши керак, акс ҳолда, сұхбатдош ёки ҳамкор билан мулоқотнинг кўнгилдагидек бўлмаслигига, самарасиз ҳаракатга сабаб бўлиши мумкин. Новербал воситаларнинг социопрагматик хусусиятлари маҳсус ўрганишни тақозо қиласди.

5. Жадид драмаларида киритмалардан вазиятга кўра фаол фойдаланилади. Кўпинча, жамот жойларида, овоз эшитилмайдиган даражада, ёки шовқин кўп бўлган ўринларда, ё бўлмаса, гапириш таъқиқланган вазиятларда новербал воситалардан унумли фойдаланиш мумкин. Шу маънода бадиий матнлар, хусусан, жадид драмалари матнида новербал воситаларининг қўлланилиги билан боғлиқ ҳолатларни текшириш, ҳам лисоний ҳам нолисоний имкониятларни ўрганишга хизмат қиласди.

6. Беҳбудийнинг драмасида нутқнинг ҳамма учун тушунарли бўлишини таъминловчи лингвостилистик воситалардан фойдаланилган. Асар матни кенг маънодаги ўқувчига мўлжалланган, яъни ўқувчи, тингловчи ва томошабин учун. Бундан ташқари адресат мазкур пъесалар орқали саҳналаштирувчи ва актёр, сўзловчи ҳамда тингловчи сифатида мулоқотга кириша олиш керак.

8.“Падаркуш” драмасида содда гаплардан, тўлиқсиз, бир бош бўлакли гаплардан, киритмалардан, зарур ўринларда шева элементларидан унумли фойдаланилганлиги сабабли ўзаро мулоқотнинг самарали бўлишига эришган. Асарда сўзлар, тил ижтимоий жиҳатдан саҳнага мослашганини кўриш мумкин.

9.“Падаркуш” драмасида нутқий актлар таҳлил қилинганда, асосан, хабар бериш, сўраш ва буюриш мазмуни устувор эканлиги, адресант ва адресат муносабатида муроқотни бошқарувчи сўзловчининг ва нутқий вазиятнинг муҳим аҳамият касб этиши аниқланди. Драмалар тилини когнитив, лингвопоэтик таҳлил қилиш – матн мазмунини теранроқ англашга, лисоний ҳодисаларнинг прагматик имкониятларини янада кенгроқ очишга шароит яратади.

10. Беҳбудийнинг “Падаркуш” драмаси лисоний ҳодисаларнинг воқеланиши, бажарган прагматик вазифалари нуқтаи назаридан бошқа насрый асарлардан фарқ қиласди. Унда тилнинг социопрагматик жиҳатдан ижтимоий ихтисослашуви кузатилди.

Жадид драмалари матнида грамматик маъноларнинг нутқий воқеланиши ўрганилганда айрим грамматик воситаларнинг бажарилган тадқиқотларда эътиборга олинмаган маънолари аниқланди. Хусусан, от ва отлашган сўзларда доимий ҳисобланган сон категорияси, хусусан, -лар кўплик шакли нутқий вазиятларда ундов ва модал сўзлар каби ўз грамматик маъносидан ташқари бошқа модал муносабатларни ҳам ифодалай олиши маълум бўлди.

11. Жадид драмаларида ёрдамчи сўзлар, хусусан, юкламалар адресант ва адресат ўртасидаги муроқотда, турли нутқий актларда ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлиги, асосан, сўроқ юкламаларининг ўз грамматик маъносидан ташқари турли прагматик муносабатларда иштирок этиши, юкламаларнинг ҳар бири алоҳида лисоний имконият, прагматик муносабатни қулай юзага чиқарувчи восита эканлиги кўринди.

12. Драмалар матнида мустақил сўз туркумлари асосий фикрни ифодалагани билан сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги кўзга кўринмас, аммо муҳим алоқани алоҳида олинган сўзлар гурухига киравчи сўзлар ўрнатади. Айниқса, ундов ва модал сўзларнинг драмалар матнида сўзловчилар нутқи орқали воқеъланиши, асар қаҳрамонларининг характеристи, ижтимоий ҳолати, маданияти, билим даражаси, дунёқараси, воқеликка муносабатидан келиб чиқиб турли кутилмаган социопрагматик моҳият касб этгани таҳлилларда намоён бўлди.

13. Ишда Абдулла Қодирийнинг “Бахтсиз куёв” драмаси матнида қўлланилган лисоний воситаларнинг ифода имкониятлари таснифланган маълумотлар грамматик маъно ифодаловчи бирликлар сирасига киравчи – кўплик, кичрайтириш-эркалаш; ёрдамчи воситалардан боғловчи, қўмакчи ва, асосан, юкламаларнинг, шунингдек, ундов ҳамда модал сўзларнинг социопрагматик имкониятларини кўрсатиб турибди. Ёзувчи асарларида энг қўп қўлланган сўзлар даражаси таҳлиллар асосида аниқланди.

**SCIENTIFIC COUNCIL AWARDING SCIENTIFIC DEGREES
DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 AT TASHKENT STATE UNIVERSITY OF THE
UZBEK LANGUAGE AND LITERATURE NAMED AFTER
ALISHER NAVOI**

**TASHKENT STATE UNIVERSITY OF THE UZBEK LANGUAGE AND
LITERATURE NAMED AFTER ALISHER NAVOI**

RUSTAMOV DONIYORBEK AVAZBEKOVICH

**THE SOCIAL CHARACTERIZATION OF LINGUISTIC POSSIBILITIES IN
JADID DRAMAS**

10.00.11–Theory of language. Applied and Computer Linguistics

ABSTRACT OF DOCTOR OF PHILOSOPHY (PHD) ON PHILOLOGICAL SCIENCES

Tashkent-2022

The theme of doctor of philosophy (PhD) thesis was registered by the Supreme Attestation Commission at the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under No B2021.3.PhD/Fil2026.

The doctor of philosophy dissertation was written at Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

The abstract of the dissertation in three languages (Uzbek, English, Russian (summary)) is logged on the web-sites of the Scientific Council (www.navoiy-uni.uz) and the information-educational portal "ZiyoNet" (www.ziyonet.uz).

Scientific advisor:

Raupova Laylo Rakhimovna

Doctor of Philological Sciences, Professor

Official opponents:

Shahkobitdinova Shohida Khoshimovna

Doctor of Philological Sciences, Professor

Turniyazova Shakhrnoza Nigmatovna

Doctor of Philological Sciences, Associate Professor

Leading organization:

Karshi State University

The defense of the dissertation will be held on September "15" 2022, at 12:00 at the meeting of the Scientific Council DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 at Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi (Address: 103, Yusuf Hos Hojib Str., Yakkasaroy district, Tashkent, 100100. Tel: (99871) 281-42-44; fax: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz) (0-371) 2811022; e-mail: monitoring@navoiy-uni.uz).

The doctoral dissertation is available in the Information Resource Center of Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi registered under № 221 (Address: 103, Yusuf Hos Hojib Str., Yakkasaroy district, Tashkent, 100100. Tel: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz)).

The abstract of the dissertation was distributed on August "29", 2022.

(Digital Registry note № 1 as of August "29", 2022).

Sh.S.Sirojiddinov

Scientific Council awarding
Scientific degrees, Doctor of
Philological Sciences, professor

Q.U.Pardaev

Scientific Secretary Scientific Council
on awarding scientific degrees, doctor of
Philological Sciences, assistant professor

S.X. Muhammedova

Chairman of the Scientific Seminar
Scientific Council on awarding degrees,
Doctor of Philological Sciences, professor

INTRODUCTION (the abstract of the (PhD) dissertation)

Relevance and necessity of the dissertation topic. In world linguistics, systematic research is being conducted on the social characteristics of speech. The field of linguistics is rising to its new qualitative level, and ultimately, valuable research is being created aimed at the analysis of the phonetic, lexical and grammatical levels of the language. Understanding the nature of language and understanding the practical realization of language began to bear fruit in connection with directions such as pragmalinguistics, sociolinguistics, cognitive linguistics, psycholinguistics, and neurolinguistics. As a result, a lot of attention is paid to finding solutions to practical problems by analyzing pragmatic content features.

The fact that not only linguists or philosophers, but also social experts, literary experts, psychologists and representatives of other fields are turning to understanding the pragmatic principles of speech communication in world linguistics based on the analysis of literary texts proves that sociopragmatics is useful and necessary. In the field of linguistics, the directions that define the practical realization of linguistic possibilities - its integral connection with speech, society, culture, national thinking, and even artificial intelligence - are setting new tasks for the sciences.

In Uzbek linguistics, there is an increasing need for research aimed at revealing the development, formation factors, cognitive-pragmatic classification, and national-mental characteristics of language capabilities in illuminating the problems related to the text analysis of artistic works. It is gratifying that the issue of conducting serious research related to language and literary sciences, which have a special position in the field of science in the process of globalization, is at the level of state policy. "Uzbek language is an inexhaustible source of our national spirituality. Therefore, it is not only our duty, but also our sacred human duty to show him the respect and honor he deserves"¹. This approach once again proves that it is important that the works of Uzbek enlighteners serve to enrich our national spirituality by developing the language of dramatic works from a scientific, theoretical and practical point of view. Because the linguistic features of dramatic works, the author's choice of words, the skill of using language, which units of language are prioritized in dramatic texts, especially the linguistic analysis of the text of early dramas, revealing the social features of the characters' speech is one of the important current tasks. It is worth noting that the dramas of Jadid are close to the people's life, and that these works are a great service to realize the age-old dreams of the members of the society. In particular, the lexical, morphological, and syntactic study of the language of modern dramas, sociopragmatic, linguistic and cultural analysis of the language of these works, proof of the relationship of linguistic possibilities with the social environment of that time, monographs in modern scientific areas such as sociolinguistics, pragmalinguistics, linguoculturalism, which are part of the rapidly developing anthropocentric paradigm in linguistics requires the need to conduct research.

¹ Мирзиёев Ш.М. Миллий ўзлигимиз ва мустақил давлатчилигимиз тимсоли // Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганлигининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутк // Халқ сўзи. – Тошкент, 2019 йил 22 октябрь. – № 218. – Б. 1-4.

This dissertation works to a certain extent to fulfill the tasks defined in Resolution PD-4797 "On the establishment of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi", PD-4958 dated February 16, 2017 "On further improvement of post-secondary education", PD-5850 dated October 21, 2019 "On measures to fundamentally increase the prestige and position of the Uzbek language as a state language", PD-6084 dated October 20, 2020 "On measures to further develop the Uzbek language and improve language policy in our country", PD-2909 dated April 20, 2017 "On measures to further develop the higher education system" of the President of the Republic of Uzbekistan dated May 13, 2016 and other regulatory and legal documents related to this activity.

Compliance of the research with the main priorities of the republic's science and technology development. The dissertation was carried out in accordance with the priority direction of the republican science and technology development I. "Formation of the system of social, legal, economic innovative ideas of the informed society and the democratic state and the ways of their implementation".

The level of study of the problem. There are a number of scientific researches devoted to the works of Uzbek enlighteners and their research. In particular, the monographic studies of Sh.Rizaev, N.Karimov², A.Aliev, B.Qasimov, H.Boltaboev, U.Dolimov, Z.Abdirashidov, N.Jabborov, Q.Pardaev are related to the analysis of the ancients and their scientific research³. In the researches of these scholars, the artistic value of the works of the modern era, their linguistic possibilities were thoroughly researched.

In linguistics, many studies have been conducted on the language of the works of modern enlighteners and their linguistic heritage⁴.

In recent years, the scope of research related to text analysis has been increasing year by year. Based on the new analysis methods used in world linguistics, a number

² Ризаев Ш. "Жадид драмаси". – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б.4.; Каримов Н. "Катта қирғин"нинг келиб чиқиши сабаблари ва омиллари. – Тошкент: Фан, 2013. –Б.128.

³ Алиев А. Махмудхўжа Беҳбудий. – Тошкент: Хазина, 1994.; Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. – Тошкент: Маънавият, 2002.; Қосимов Б. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият, 2004.; Каримов Н. Истиқлонни уйғотган шоир. – Тошкент: Маънавият, 2000.; Болтабоеv X. Фитрат ва жадидчилик. – Тошкент, 2007.; Долимов У. Исҳокхон Ибрат. – Тошкент: Шарқ, 1994.; Долимов У.Туркистонда жадид мактаблари. – Тошкент: Университет, 2006.; Абдирашидов З. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи-отношения влияние. – Тошкент: Akademnashr, 2011.; Абдирашидов З. ХХ аср бошларида Туркистон: ижтимоий-сиёсий ва интеллектуал жараёнлар. – Анқара: Сўнчоғ академи, 2019. –Б.35.

⁴ Курбонова М. Фитратнинг тилшунослик мероси. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1993; Тўйчибоев Б. Фитрат – тилшунос. – Тошкент, 1995; Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати ("Кечава кундуз" романни мисолида). Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2000; Сайдов Ё. Фитрат бадиий асарлари лексикаси. Филол. фан. номз. ... дисс. – Бухоро, 2001; Шу муаллиф. Жадид бадиий асарлари лексикаси. Филол. фан. д-ри (DSc). ... дисс. – Бухоро, 2018; Бобоҷонов Ф. Ўзбек жадид драмаларининг лисоний хусусияти (Беҳбудий ва Авлоний драмалари асосида). Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2002; Бобумуродова Ш. Ўзбек тилшунослигида Элбекнинг роли. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2002; Нематова Д. Чўлпон публицистик асарларининг лингвистик таҳлили. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2004; Тогаев Т. Ашурали Зохирий ва унинг тилшунослик мероси. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2005; Қодиров Қ. Ўзбек тили морфологик тизимининг ўрганилиш тарихидан (20-йиллар ўзбек тилшунослик материаллари асосида). Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2007; Норматов С. Ўзбек лугатчилигининг шаклланиши ва ривожланишида жадид маърифатпарварларининг ўрни. Филол. фан. д-ри (DSc). ... дисс. – Тошкент, 2019; Янгибоев Н. ХХ асрнинг 20-йилларида ўзбек тилшунослиги жараёни ("Маориф ва ўқитгувчи" журнали материаллари асосида). Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD). ... дисс. автореф. – Қарши, 2019.

of modern fields such as pragmalinguistics, sociolinguistics, and cognitive linguistics began to develop in Uzbek linguistics. Linguistic phenomena, text and its impact, speech acts, addressee and addressee, speech situation, social identification, the content of such concepts and their impact on communication culture have been studied by world and Uzbek linguists in different contexts, mainly on the example of artistic works, linguistic phenomena from the linguostylistic⁵, sociolinguistic⁶ point of view has been thoroughly researched⁷.

In their research, researchers also comment on such compounds as to the concept of “pragmatics”, the term “pragmatics”, “pragmatic meaning”, “pragmatic information”, “pragmatic task”⁸ which are related to the next new analysis methods of world linguistics⁹. Some of our researchers who have studied the issue of pragmatic interpretation of the text in Uzbek state that the speaker, listener, object of speech - factual material and speech situation are involved in the speech act in general. Special studies have been carried out on speech characteristics, including the components necessary for children to perform a speech act¹⁰, but the language of dramatic texts has not been sociopragmatically analyzed; in particular, the social characterisation, social specialization of the language, the specific features of the lexical-grammatical tools that express it in modern dramas have not been systematically researched.

⁵ Чориев Т. Садриддин Айний публицистик асарларининг тили ва услуби(лексика ва фразеология): филол.фн.номз. ...дисс. автореф. – Самарқанд, 2001.; Боймирзаева С.У. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи: филол.фн.номз. ...дисс. автореф. – Самарқанд, 2004.; Нормуродов Р. Шукур Холмирзаев асарларининг тил хусусиятлари: филол.фн.номз. ...дисс. автореф. –Т., 2000

⁶ Мирзаев И.К. Проблем лингвопоэтической интерперетации стихотворного текста: автореф. дисс.докт.филол.наук. –Т.,1991. Мухаммаджонова Г. 80-йиллар охири ва 90- йиллар бошлари ўзбек шеъриятининг лингвопоэтик тадқиқи: филол.фн.номз. ...дисс. автореф. –Т., 2004. Хамидов З. Лексико-семантическое и лингвопоэтическое исследование языка «Лисан ат-тайр». –Т., 1982. Йўлдошев М.М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати: филол.фн.номз. ...дисс. автореф. –Т., 2000.

⁷ Ахманова О.С., Магидова И.Н. Прагматическая лингвистика, прагмалингвистика и лингвистическая прагматика // Вопросы языкознания. -М., 1978. - №3. - С. 43 -48. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов: http://www.myfilology.ru/media/user_uploads/Tutorials/Zherebilo_T_V_slovar_lingvisticheskikh_terminov.pdf Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. – Москва: Прогресс, 1986. – С. 22-129.; Серль Дж. Классификация иллюктивных актов // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. –Москва, 1986. Вып. XVII. – С. 170-190. Ҳакимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри. дис. автореф. – Тошкент, 2001. – 49 б. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. - Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. – Б.71; 211. Ҳакимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент, 2011. – Б. 94.; Ҳакимов М. Кўрсатилган тадқиқот иши. – Б. 108.; Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. – Москва: Прогресс, 1986. – С. 22-129.; Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов: http://www.myfilology.ru/Zherebilo_T_V_slovar_lingvisticheskikh_terminov.pdf Хорижий филология. №4, 2016.

⁸ Раупова Л. Диологик дискурсдаги полипредикатив бирликларнинг социопрагматик тадқиқи. Филол. фан. д-ри. дис. автореф. – Тошкент, 2012. – Б.32-40.; Raupova L. Qo'shma gap diskursning tarkibiy qismi sifatida // Monografiya. – Т. 2021. – В. 244; Нормуродова Н. Антропоцентризм художественного дискурса // монография. “Навоий университети” НМУ. – Т. 2019. – С.201; Менглиев Б. Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар. Филол. фан. д-ри. дис. автореф. – Тошкент, 2002. – Б.49.; Турниёзова Ш. Абзац – макросистема//Хорижий филология, 2007. -№1. –Б. 45-46.; Турниёзова Ш. Абзац воқеланишининг баъзи деривацион хусусиятлари//Ўзбек тили ва адабиёти, 2007. -№3. -Б.84–87.; Турниёзова Ш. Матн деривациясида синонимик воситаларнинг мавқеи хусусида // Хорижий филология, 2005.- №2. -Б.18–20.; Шахобитдинова Ш. Грамматик маъно талқини хусусида Номз. дис-си Сам . -1993-Б.31.

⁹ Ҳакимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент, 2011. – Б. 94.

¹⁰ Курбонова М. Болаларга хос нуткий акт турларининг прагмалингвистик таҳлили/ Хорижий филология. – Самарқанд. 2016. 4-сон. – Б.96-97.

The connection of the study with the research work of the higher educational institution where the dissertation was completed. The dissertation was completed in accordance with the research plan of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi within the framework of the topic “Research of the problem of language, society and personal relations” and “Scientific-theoretical problems of studying Uzbek classical and national renaissance literature”.

The purpose of the research is to study the language of modern dramas from a pragmatic, sociopragmatic point of view, the relationship between the addressee and the addressee in the text of the work, the connection of social characteristics between them with the social environment, and to reveal the expressive possibilities of linguistic units that serve to make dramatic texts equally understandable to the reader and the viewer.

Tasks of the research:

analyzing the sociopragmatic study of dramatic works in world and Uzbek linguistics, evaluating them according to the research aspect;

to determine the pragmatic features of the language of modern dramas;

Assessing the sociolinguistic features of the language of Behbudi's “Padarkush”, Abdulla Qadiri's “Baxtsiz kuyov”, Abdurauf Fitrat's “Abulfayzkhan” dramas;

to determine the cognitive-pragmatic features of the language of modern dramas;

reveal the reasons for the sociopragmatic socialization of the language of dramas;

to ensure comprehensibility of mutual communication in dramas, to check the ratio of use of verbal and non-verbal means to quickly influence the reader/spectator;

to identify the factors that increase imagery, expressiveness, emotionality through the analyzed texts;

substantiating the speech realization of grammatical meaning in dramas, the sociopragmatic relationship of grammatical means, and their participation in creating social characteristics.

The dramas “Padarkush” by Behbudi, “Baxtsiz kuyov” by Abdulla Kadiri, and “Abulfayzkhan” by Abdurauf Fitrat were selected as the **object of the research**.

The subject of the research is the social character of the language in the text of modern dramas and the clarification of the sociopragmatic features of the text.

Research methods. Methods such as comparative analysis, contrast, classification, description, contextual, distributive and structural were used to cover the topic of the dissertation.

The scientific novelty of the research is as follows:

it is proven that the means of creating speech intention in modern dramas are related to the social situation, linguistic, sociopragmatic possibilities, the importance of verbal and non-verbal means in the speech of the addressee and the addressee;

in modern dramas, the lexical layer of expression units that ensure the social character of language in dialogic and monologic speech, as well as the linguistic factors that prove the integrity and functional nature of the text are revealed;

in the speech realization of the grammatical meaning in dramatic texts, it has been determined that the linguistic means can express the characters' social status, mentality, way of thinking, attitude to life, and sociopragmatic relations;

in the selected texts, the role of linguistic means in the creation of social characterisation, the role of linguistic means under the influence of time and space, the sociopragmatic features of dialogic and monologic speech, which ensure the integrity of language units involved in the social characterisation, of language are revealed.

The practical results of the research are as follows:

according to the social characteristics of linguistic possibilities, the expression of meaning is based on the example of modern dramas, based on the commonality of language and social environment, the speech is manifested by the ethical-aesthetic requirement;

by determining the pragmatic features of the language of modern dramas, the sociolinguistic features of the language of Behbudi's "Padarkush", Abdulla Kadiri's "Baxtsiz Kuyov", Abdurauf Fitrat's "Abulfayzkhan" were proved;

the reasons for the sociopragmatic socialization of the language of dramas are proved;

the ratio of verbal and non-verbal means of language in the understanding of interaction in dramas, as well as determining the power of influence on the reader/spectator is determined based on the sociopragmatic approach;

the enrichment of the content of Uzbek lexicology through grammatical means of revealing the social characteristics of linguistic possibilities has been proven in practice.

The reliability of the research results is explained by the fact that the materials studied in the dissertation are based on the theoretical opinions of the republican and foreign scientists, the problem is clearly stated, the republican and international scientific-methodical and scientific-practical conferences, modern dramas are based on practically proven sources in the development of recommendations according to the social characteristics of linguistic opportunities.

Scientific and practical significance of research results. The scientific significance of the research results is explained by the fact that they serve as a necessary material as a scientific-theoretical source in scientific research on sociolinguistics, pragmatics, cognitive linguistics, pragmalinguistics, sociopragmatics, stylistics and sociology.

The scientific significance of the research results is used in the creation of textbooks, monographs, study guides and in the philological faculties of higher educational institutions "Philological analysis of the text", "Text analysis", "Language theory", "Analytical reading", as well as in the master's degrees "Sociolinguistics", "Pragmalinguistics", It is determined by the possibility of using "Sociopragmatics" and "Psycholinguistics" subjects in the preparation of lecture texts, science programs and training programs for general secondary schools.

Implementation of research results. Based on the scientific results obtained on the issues of the interpretation of the social characteristics of linguistic possibilities in modern dramas:

the use of dialect and literary language in modern dramas and their influence on social identification, pragmatic possibilities of the tools that create it, how speech is expressed by the speaker during communication, in this, scientific and theoretical

conclusions on the application of the importance of non-verbal tools to the scientific and educational process during linguistic research from the point of view of modern linguistics were used in the theoretical part of the fundamental project (2016-2020) on the topic "Formation of functional words in the modern Karakalpak language" numbered FA-F1-G003 (Uzbekistan Sciences reference number 17-01/241 dated December 20, 2021 of the Karakalpakstan branch of the Academy). As a result, the tasks related to the description of the semantic properties of artificial words in the lexicon of the Karakalpak literary language have been improved;

determination of pragmatic features of the language of dramas, analysis of linguistic-stylistic features of the language of modern dramas; scientific conclusions on the proof of semantically common and different signs were used in the implementation of the tasks set in the innovative project on the topic "Creating an electronic poetic dictionary of Uzbek and English languages (images of human form, character, nature and national symbols)" (2020-2022) I-OT-2019-42 (O4 of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi on January 17, 2022 Reference No. 17-01/241). As a result, new opportunities for creating descriptions of human appearance, character, nature and symbolic symbols have been enriched in modern dramas;

Conclusions about the issue of the characters' social status, mentality, way of thinking, attitude to life, sociopragmatic relations of the linguistic means in the speech realization of the grammatical meaning in dramatic texts were used in the preparation of the scenarios of the broadcasts "Language - mirror of the nation", "Munozara (Discussion)" in the "Golden oasis" program of the Kashkadarya regional television and radio company (Kashkadarya 17-05/15-reference of the regional television and radio company dated January 14, 2022). As a result, radio listeners enjoyed information about the syntax, stylistics, punctuation, linguopoetics, linguopragmatics of the Uzbek language, with the place of modern dramas in the artistic text clearly defined from a communicative and poetic point of view.

Approbation of research results. The research results were discussed at 4 international and 3 national scientific-practical conferences.

Publication of research results. A total of 14 scientific works have been published on the topic of research, including 7 articles in scientific publications recommended to be published by the High Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, including 5 republican and 2 foreign journals.

The structure and scope of the dissertation. Dissertation consists of introduction, three chapters, conclusion, and list of used literature. The length of the dissertation is 120 pages, excluding the list of used literature and appendices.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the introductory part of the work, based on the relevance of the topic, the level of study of the problem, its connection with the plan of scientific research work, its purpose, object, subject, tasks, scientific novelty, theoretical and practical significance, introduction of research results are explained.

The first chapter of the dissertation is devoted to “**Research of linguistic tools in literary texts**”. The first part of the chapter entitled “Sociopragmatic study of artistic text in linguistics” provides information on the issue of sociopragmatic analysis of artistic text. In linguistics, linguistic analysis is mainly carried out in relation to text, especially literary texts. When talking about the text and its analysis, it should be noted that the issue of artistic analysis has been thoroughly studied in world linguistics. According to Sh. Safarov, pragmatics was created and developed within the framework of semiotics, which was considered by the American scientist Charles Pierce as a science that unites all fields of knowledge¹¹. Ch. Morris was one of the first to express the idea of considering pragmatics as a separate field of semiotics¹². Pragmatics began to form as an independent branch of linguistics only by the last quarter of the last century. G.Solganik notes the selection of linguistic means as a pragmatic phenomenon¹³. Also, V. L. Naer explains the pragmatic nature of the speech structure as “the speaker's desire to have a conscious, purposeful effect”¹⁴. Mechanisms of influence on the learner by means of language units are presented in T.A. Dijk research. According to his interpretation, the main principle of pragmatic theory is related to the influence of the speaker on the mental state of the listener. But the scientist was against the interpretation of pragmatics in a narrow sense, he emphasized that pragmatics is a set of situational use of language, and pragmalinguistics is the formulation of a system of rules that allows the language owner to associate a series of speech structures with a certain context¹⁵. Van Dijk also explains that pragmatics should be distinguished from sociolinguistics and psycholinguistics. Linguists J. Austin, J. Searle¹⁶, J. Saddock, H. Grays, D. Vandervekin, V. V. Bogdanov, I. V. Kobozeva, the main principles of speech act theory are detailed in the works of many scientists¹⁷. Conflicting opinions can also be found in the studies of scientists who have conducted special research on the pragmatic and sociopragmatic features of speech. In particular, the views expressed by linguists J. Austin are somewhat different from J. Searle's theory of approach to the speech act¹⁸. In addition, J. Austin evaluates all social concepts as factors of sociopragmatics. According to him, roles, activities, social dimensions and the like are the focus of sociopragmatics. Without rejecting the opinion of J. Austin, it can be said that the linguist in this case does not think about sociolinguistics, but about sociopragmatics. In sociopragmatics, J. Austin mentions the opinions supported by a certain community, regularly repeated and habitual speech norms as "compassion codes", and he specifically recognizes that this is related to the ethnic and social

¹¹ Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – Б. 31.

¹² Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики// Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – М.: Прогресс, 1985. – С. 3-47.

¹³ Солганик Г.Я., Мильых М.К., Вомперский В.П. Стилистика газетных жанров. – М., 1981. – С. 78.

¹⁴ Наер В.Л. Стилистика в терминах теории вербальной коммуникации: (стилистические аспекты вербальной коммуникации). – М.: МПГУ, 2008. – С. 112.

¹⁵ Dijk T.A. Van Discourse and manipulation // Discourse and society. - L., 2006. - Vol. 17, N 2. - P. 359-383.

¹⁶ Серль Дж.Р. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17: Теория речевых актов. – М., 1986. – С. 88-89.

¹⁷ Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века // Язык и наука конца XX века. – М., 1995. – С. 239-320.

¹⁸ Searle, J. R. (1969). Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Cambridge University Press.

characteristics of the participants of the dialogue¹⁹. M. Hakimov says that the text and its composition and presentation should also be taken into account²⁰. In dramatic works, sociopragmatic features are manifested in direct connection with language and mentality. Unlike works of other genres, in dramas, the context, the characteristic of speech according to it, is manifested not only through the speech of the characters, but also through the comments (remarks) given by the author, that is, it is more possible to identify sociopragmatic features in dramas.

In the chapter entitled “Linguistic-pragmatic study of dramatic texts” the history of the study of dramatic works is described through scientific sources in world and Uzbek linguistics. Among the information related to the analysis of dramatic works in Uzbek literature, the volume of works focused on Uzbek intellectuals and their scientific research is quite significant. The reason is that the Turkestan Jadidism movement and the information aimed at the research of Jadid literature, which was created as a result of this movement, are noteworthy for their artistic and scientific value, and most importantly, they are full of historical truths. After all, the works created by Uzbek enlighteners at the beginning of the last century were related to the promotion of worldly knowledge, human perfection, and spirituality and these works made a worthy contribution to the development of society. Russian orientalist A.N.Samoylovich published in 1916 in his article entitled “Dramatic Literature of the Sarts” – “*A new literature has appeared in Turkestan. This was expected for me.*” he wrote²¹. Modern drama for its time was an artistic reflection of Turkestan reality²². In scientific studies, one can also find observations related to the beginning of “jadidism” or “national renaissance” in Turkestan in the late 19th and early 20th centuries²³.

It can be seen from the observations that the dialect lexicon occupies a somewhat special position in the dramatic text. In terms of stylistic appearance and tasks performed by the author in the narrative language and actors' speech, these means of speech are significantly different from others. According to N.M. Shansky, dialectisms used for fiction are perceived as unfamiliar and foreign to the literary language, usually used for certain stylistic artistic and expressive purposes²⁴. Writers and dramatists use dialectisms in their works only as a material for the stylistic polishing of speech and the creation of characteristic speech, as well as for creating a local spirit to show the depicted environment more clearly.

However, despite the processes of using dialects and the influence of literary language on them, dialects retain an important part of their lexical features in the language of artistic works. The lexicon of the dialect plays a nominative role in dramatic works, helps the playwright to show the way of life of the characters, and is used both in the speech of the author and in the speech of the actors. The choice of

¹⁹ Culpeper J, (ed.). Historical sociopragmatics. Amsterdam: John Benjamins, 2011. 135 p.

²⁰ Ҳакимов М. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари: Филол. фан. ном. дисс. автореф. – Т., 1993. – Б.7.

²¹ Ризаев Ш. “Жадид драмаси”. – Тошкент: “Шарқ”, 1997. – Б.4

²² “Туркестанские ведомости” газетаси, 1982 йил 24 апрель.

²³ Қосимов Б. Жадидчилик // Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари. –Тошкент. 1993. – Б.21-22 бетлар.

²⁴ Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1959. - 248 с.

words, the structure of sentences, and the use of lexical-semantic, rhythmic-intonational units also come from the requirements of this style. According to the linguist M. Yoldoshev²⁵, any text is a unique system. Sh. Safarov "If the attitude of the participants of the dialogue, the social role they are performing is asymmetric (inconsistent), it is usually required to strictly follow the rules of the principle of communication". A subordinate communicator must strictly follow the rules of speech act selection.

For example, Salih does not behave rudely to the lender or the rich man. A person should clearly convey his/her complaint to his/her boss or superior. Otherwise, "*Nega buncha g'uldiraysan, aniqroq gapirsang-chi!*" - Why are you shouting so much, why don't you speak more clearly!" there is no question that he will receive a reprimand from his tribe. It is also well known what the results of talking back to the boss, dividing his speech, will lead to," he correctly states. In general, being rude to someone who is supposed to obey someone is nothing more than a departure from the principle of respect in communication. It is the right of the upper classes to talk a lot, to give detailed information, and it is better for a subordinate to "hang his ears". That is why it is possible to distinguish silence as a separate speech act and to express a number of communicative goals and contents through it. Silence acts as a specific linguistic sign in communication and can be a means of expressing various speech acts. In addition to silence in communication, it is also a pattern of purposeful action. As an explanation of this, an example can be given from the dialogue between the characters of the drama "Baxtsiz kuyov (The Unhappy Groom)":

SOLIH — Xo'b, tuzuk, so 'zingiz to 'g'ri. Bu so 'zlarinezg'a juda ishonaman, lekin zamonamizda yomon bid'at, isroflar taraqqiy topkan, uncha-muncha oqchag 'a bu vaqtida uylanmak qiyin, meni oqcham boyagi aytkanim. Sizg'a xo'b, xotun olaman, uylanaman desam, Fayziboy mendan zamonag 'a muvofiq oqcha olsa, ul vaqtida men qarzdor-abgor bo 'lub qolsam, ish qanday bo 'lur, hozir afv etasiz, amaki?

It is clear from the dialogue that Abdurahim is giving Salih friendly advice on marriage and that he is a little shy, befitting his Uzbek upbringing. When Abdurahim scolds Salih, he listens to him politely and responds mostly by silence. It also means that he is a poor speaker by nature. We know that phenomena such as pauses, silence, and hesitancy occurring in speech activity are phenomena of the inner cognitive process, but we must not forget that they actually serve to express the communicative purpose. Most importantly, the main goal of speech communication cooperation is information exchange, and to achieve this goal, interlocutors should understand each other²⁶.

The rules of Uzbek speech etiquette are unique²⁷: girls' speech takes shape and takes place within the framework of chastity and Ibo ethics. For this reason, young men look for ways to indirectly answer the questions that adults ask, and sometimes remain silent. If the speech situation occurs within the framework of a symmetrical

²⁵ Йўлдошев М. Матн ва унинг лингвопоэтик таҳлил килиш усуллари. – Т.: Фан, 2006. – Б. 22.

²⁶ Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. –Б.258.

²⁷ Искандарова Ш.М. Ўзбек нутқ одатининг мулокот шакллари. Филол. фан. ном. дисс... автореф., Самарқанд, 1993. – 27 б.

relationship, the expression of opinion is more open, and the communicative goals are clearly expressed in the performance of speech acts:

- **SOLIH** — (*Yig'lay-yig'lay qoziqdan joynamoz olub kelib Rahimaning ustiga yopar va yuzidan o'pub, Rahimaga qarab*) *Ey, vafodor yorim, meni deb shirin joningdan kechding, mahshar kuni Xudo va rasul alayhissalom oldida meni erim jabr bilan o'ldurdi demagil, ajalingga men sabab bo'lmadim, balki o'zingning otang sabab bo'ldi. Menden shari'atdan tashqari oqcha olib qarzdor qildi va yosh umrimizni xazon qildi. Seni va meni bevaqt o'lumimizg'a isrof sabab bo'ldi. Xudo xohlasa, mahshar kunida otang Fayziboy javobgar bo'lsa kerak. Oh, esiz yosh jonim, ey xudovandim! Bizlarni o'limimizg'a sabab bo'lgan o'zingg'a ma'lum (Rahimaning bosh tarafiga o'tub o'ziga birdan pichoq urub, yiqilib, xirillab-xirillab jon berar. Birozdan so'ng boy, pristuf kirarlar).*

FAYZIBOY — (*yugurub borub, qizini o'luk ko'rib, ho'ngrab yig'lamoqg'a boshlar*) **Voy bolam, voy bolam!**

Voy - the exclamation expresses a number of meanings, such as shouting, crying, being afraid, being excited, and being happy.

In a work of art, the hero's speech is important, and through it, the speaker's spiritual world, inner experiences and emotions, way of thinking and worldview, level and attitude to existence, events and events are understood and evaluated. It is known that through speech, it is possible to get a wide range of information about a person's living environment, social status, and belonging to a category. Accordingly, special attention is paid to the assessment of language capabilities by approaching linguistic and non-linguistic phenomena and factors based on the literary text and its analysis.

The expression of national spirituality is language, everyone's speech, if the speech is beautiful and impressive; it is possible to win the attention of interlocutors. Even in today's society, it is possible to observe certain differences in the use of language by each person. The biggest difference is the speech of the intellectuals and the common people, which shows their social difference. After that, it is divided into religious, sexual, period differentiation, social characteristics.

In fact, whether it is through a dramatic work or through other artistic and scientific works, those who participate in the dialogue should be able to understand each other well. Linguistic possibilities serve this. The additional meaning of the word, which is not related to the thing-event being named, belongs to pragmatics. In the case of speech acts, as in text linguistics, it is not easy to distinguish which part of the content of the text and the content of the given information is permanent or formed depending on the author's purpose. In any case, the realization of the author's goal in the speech structure does not happen without the participation of semantics. For this reason, the distinction between semantics and pragmatics in the contrast of "objective existence-introduction by the author" becomes complicated. As a result, the conclusions of those interested in this issue will be different. In this sense, it can be said that people who have seen or read Behbudi's drama "Padarkush" will come to different conclusions in a certain sense. This shows the author's ability to use linguistic possibilities.

The third chapter is called “*The issue of social characterization of linguistic possibilities in literary texts*”. The author clearly expressed to the reader/viewer the concern of Uzbek rulers for the children of the nation, but at the same time, he describes some of the negative characteristics of the rulers in one sentence, introduction. On the stage, this is expressed with one act, but there is a saying among the people: “Do what the Mullah says and don't do what he does”. It is not for nothing that the author includes the fact that domulla smokes after he has finished speaking.

The author humorously expresses some people's opinions in the form of a popular speech from the language of the domulla. This serves to further increase the communicative value of the text. Introductory sentences, explanatory clauses and separated clauses are skillfully used in the text:

//BOY. *Shariat ilmini o'qitmoqni lozim bilmayman, chunki ani mufti yo imom va muazzin qilmoqchi emasman, azbaski davlatim anga yetar.*

DOMULLA. Zarurati diniyaga ne dersiz?

BOY. Men o'zim besh vaqt namozni keraklik duolari ila bilurman. O'zim o'rgaturman.

DOMULLA. Xat va savodga ne dersiz? Holbuki, savodi yo'q odam hech nimaga yaramaydur.

BOY. Bu fikringiz g'alat, chunki mani savodim yo'q, bovujud, bu shahrimizning katta boylaridandurman va har ishni bilurman.

DOMULLA. Siz ilgari zamonda bir navi ila boy bo'lubsiz, ammo endi boy bo'lmoq nari tursun, faqat ro'zg'or o'tkarmoq uchun (ham) ilm kerak. Ko'ramizki, yigirma-o'ttiz yildan beri barcha savdo ishlari armani, yahudiy va boshqa ajnabiylar qo'lig'a o'tdi, muni sababi bizlarning o'qumag'onimizdur. O'qumagan boyvachchalarni ko'ramizki, ota molini barbod etar va oxiri xor va zor bo'lur, binobarin, o'g'lungizni o'qutmoqni sizga taklif qilurman.// (Behbudi, "Padarkush" 1-parda.)

The rich man said, “*Your opinion is strange, because I am illiterate, but I am one of the rich people of this city and I know everything*”, the sentence is told from the language of an uneducated ordinary representative of the people, and not through an ordinary person, but from the language of a person who has become rich due to the demands of the times. Human thinking, way of life, future hopes, purpose of life are delivered by the authors to the addressee - reader - listener - viewer in different interpretations.

It has been proven that the loadings encountered in dramas are important tools that make the unlimited possibilities of our speech even richer, our expressions more clear and beautiful, and the variety of sentences. Prepositions are often not used independently; they are attached to a word and express various meanings. Provides specialization of speech depending on communicators. In order to enhance the aesthetic effect of the speech of the speaker and the listener, Behbudi's works are distinguished by their unique ironic narrative style, ironic language, and unexpected artistic solutions. The results of the analysis show that the versatility of speech communication is associated with sociopragmatic features.

The second chapter of the work is called “Sociopragmatic possibilities of linguistic units in Jadid dramas”, and its first chapter is devoted to “*Sociopragmatic analysis of morphological units in the text of dramatic works*”. In dramas, the pragmatic beliefs of linguistic tools are more vividly manifested. Speech communication is multifaceted. One side of it is psycholinguistic, another side is sociolinguistic, and another side is related to pragmatic features. Morphological units in the text of dramatic works have their own sociopragmatic possibilities, and to be fully convinced of this, it is necessary to study the first dramas created in the modern period and perform a grammatical analysis. Linguistic means in the analyzed texts sometimes express stylistic and ironic meanings. “It is impossible to think about irony and its manifestations directly, without connecting it with the field of pragmatics, without identifying the manifestations of hidden content in it.”²⁸ The study of the language of Jadid dramas gives an idea of the form of communication of the people of that time, the expressive possibilities of linguistic means. In particular, it is possible to analyze the speech realization of the grammatical meaning in the example of Behbudi's drama “Padarkush”. Any grammatical meaning serves to express other stylistic meanings as well. In particular, the categories of agreement, possession, and person-number serve to realize various pragmatic meanings in artistic texts. The category of number characteristic of nouns expresses different meanings in speech in addition to the meaning of grammatical plural. When thinking about the number category, it is necessary to distinguish nouns that do not take the suffix *-lar*:²⁹

Boy mehmonxonada o 'tirar, Xayrullo ila domulla kirar:

— Assalomu alaykum.

BOY. Vaalaykum assalom, marhamat qilsinlar (turib muloqot qilub, domullaga joy ko 'rsatib, o 'ltirur).

DOMULLA. Boy davlatini Ollohi taolo mundan ham ziyoda qilg'ay (fotiha qilur).

*BOY. Nafas(**lari**)i muborak, inshoolloh, durlari qabuldir.*

DOMULLA. Balli, jum'a oqshomi duoni qabul vaqtidir.

*BOY. Xush **keldilar**, taqsir.*

DOMULLA. Salomat, salomat (qo 'lini ko 'ksiga qilib).

BOY. Xayrullo! Choy va la 'li keltur.

TOSHMUROD. Ota, tomoshag 'a boraman, pul bering.

BOY. O 'g 'lim, kim ila borasan?

TOSHMUROD. Tursun akam ila.

BOY (kissasidan pul berib). Albatta, vaqtli kelinglar va yomon yerlarga bormanglar³⁰.

PRISTUF (amirona). Hayda, turma, marsh (yo 'naladur).

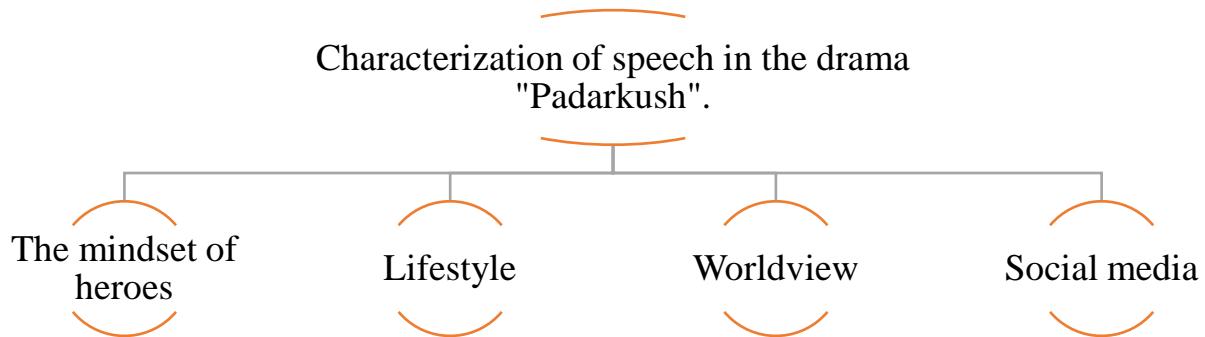
In the drama “Padarkush” it became known that speech characterization is graded according to the subordinates:

²⁸ Ҳакимов М.Х. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол.фан. док... дис. Тошкент, 2001. – Б. 191.

²⁹ Шоабдураҳмонов Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили 1-қисм. –Тошкент, Ўқитувчи. 1980. 198-б.

³⁰ Бехбудий М. Танланган асарлар –Т.: Маънавият, 1999. 69-б.

Diagram 1

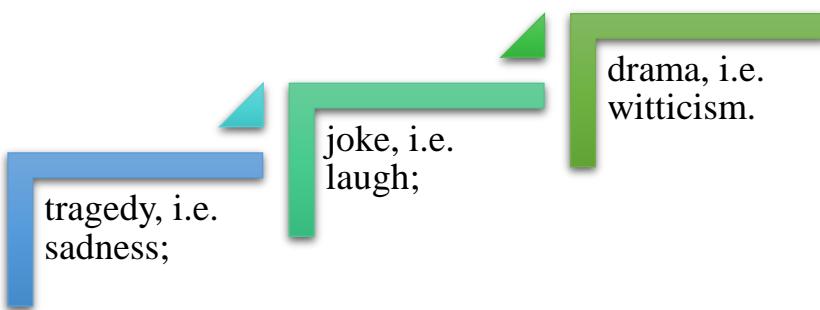

In this place, the socialization of linguistic means was observed within dialects and dialects.

It can be said that exclamations are used in most speech situations of dramas. In this case, exclamations are used in different forms between master and servant, mother and child, intellectual and rich, rich and domulla, creating social characteristics in speech. In particular, in the last sentence, the policeman says "**Hayda, turma, marsh**" the use of exclamation points proves our point.

The second part of the chapter is called "Sociopragmatic analysis of linguistic tools in the text of dramatic works". Studying the sociopragmatic features of the text of Jadid dramas can give certain ideas about the expression of the Uzbek language in artistic texts in the following years. Mahmudhoja Behbudi divides the works performed on the theater stage into 3 genres³¹:

Diagram 2

In his work, the author gives the reader important ideas and concepts such as acquiring knowledge, not wasting time on useless things, and contributing to national development through appropriate words and expressions. The author uses bitter irony in some places. For example, we look for a basis for our opinion in the following text:

//DAVLAT. *Suz, ichaylik! (Nor suzib quyar.)*

TANGRIQUL. Pulni peshaki talab qilgani ishni belini sindurdi.

DAVLAT. Ish aksiga olsa, shunday bo'lur. Pullaring bormi? Hammalaring chiqaring (hammasi chiqaradi, Davlat sanar, besh so'm yetmas). Bu minan hech nima bo'lmas. Bir ilojini topmoq kerak.

³¹ Махмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. Тузатилган ва тўлдирилган 2-нашри. Тўпловчи: Б.Қосимов. Маънавият, 1999. 174-бет.

NOR. (tama'girlik ila). Ey, boyvachcha, bizlar-ku, kambag'al. Sizga nima, kissangizdan pul chiqmaydur? Ana boybachchaning holi (qo'li ila ko'rsatur).

Table 1

Basic concepts specific to the speech of mullahs and imams		Context
Allohu akbar		Omin, Alloh ziyoda qilsun , Allohu akbar (fotiha o'qurlar). Qani, gapiring?
Omin		Omin, to'y ustig'a to'ylar bo'lsun , Allohu akbar (hammalari fotiha o'qurlar).
To'y ustig'a to'ylar bo'lsun		DOMLA-IMOM — (qo'lini ko'tarub) Omin, to'y ustig'a to'ylar bo'lsun , Allohu akbar (hammalari fotiha o'qurlar).
Shari'ati mustafoda		ELLIK BOSHI — Shari'ati mustafoda shundoqki, kuyov tarafidin qizg'a mahr ta'inlamoq , so'ngra bir kosa suv bilan nikohlamoq.
Musulmon		Hozirda biz turkistonliklardin boshqa jumla musulmonlar , xususan Makka, Madina, Istambullilar yuqoridagi aytkanimdek qilib qizni erga beradurlar, kuyovdan oqcha so'ramoqni nomusulmonlik deb biladurlar
Tolibi ulum		Taqsim , siz ham tolibi ulumsiz , Xudo va rasulimizning buyruqlari shundoq emasmi?
Shari'at		Va bu kishining so'raganlari shari'atdan tashqari emasmi?

In the sociopragmatic analysis of the drama “Padarkush” skillfully written by the writer, specially selected texts were worked on. It explores the relationship between the speaker and the listener, the author of the text and the addressee. We will try to determine the sociopragmatic nature of the following text:

// *TANGRIQUL. Nima ekan? Nima?*

DAVLAT. To'xta, nima ekanligini bilarsan. Avval boyvachchani(ng) salomatligiga ichaylik (*Tangriqul suzar, icharlar boyvachchaning salomatligiga*).

DAVLAT. Boyvachcha. Bu kechadek chahorshanba sayri oyda-yilda bir bo'lur va (yo) yo'q, bir kecha ming kecha bo'lmas, agar qabul qilsangiz, Tangriqulni sizga qo'sharman. Birga borib, otangizni sandug'ini ko'rsatursiz. Boshqa ishni Tangriqul bajaradur.

TOSHMUROD. Tangriqul aka, borasizmi?

TANGRIQUL. Ulfatlar buyursa, u dunyoga boraman. U-ku sizning hovlingiz.

DAVLAT. Sen nima dersan, Nor?

NOR. Men ham ko'pni biri, bor desang, borarman.// (Behbudiy, “Padarkush” 2-parda.)

There is no need for details about the social status, thinking, worldview of the hero of the work. Each hero is clearly showing who he is and his social position in society through his speech. It is clear from the content of the conversation that

Tangrikul uses dialect words, which are considered elements of a living language, in his speech. In order to persuade the author Tashmurod, it is necessary to highlight the impressive linguistic units used by the authors. With sentences like “**boyvachchani(ng) salomatligiga ichaylik**”, “**bunday kecha oyda-yilda bir bo‘lur**”, “**bir kecha ming kecha bo‘lmas**”, they encourage the rich man's son to steal his own house and become his father's murderer.

In order to clearly describe the state, expressions such as “**Boybachcha. Bu kechadek chahorshanba sayri oyda-yilda bir bo‘lur**” are used from the language of the State. This is actually a form of speech characterization.

The third part of the chapter is entitled “*Pragmatic analysis of units representing modal and exclamatory meanings in the text of Jadid dramas*”. In it, it was determined that in dramatic works, the occurrence of prepositions is used to emphasize an event expressed in a sentence based on the text and speech situation. Exclamations, on the other hand, serve for completely different meanings.

It is known that the exclamatory word - **voy o‘lay** can express various expressive-emotional meanings in the Uzbek language. In the following example, the main purpose of using the exclamation “voy” in the composition of the word “**voy o‘lay**” is not to express fear, but to express a personal attitude to the event. This part of speech is used in order to convey the meaning of that part, which is unique and different from others.

FAYZIBOY — (*povestkani olub, biroz o‘ylab turub*) *Men qandoq qilaman, bir tiyin oqcham yo‘q, uyog ‘ini so‘rasangiz, shu kecha-kunduzda ovqatg‘a ham pul yo‘q. Abdurahim amakingizdan so‘ramadingizmi? Bir iloj qilsa bo‘lmasmu edi?*

SOLIH — *So‘radim, uni ham oqchasi yo‘q ekan.*

FAYZIBOY — (*Povestkani yerga qo‘yub, o‘rnidan turub, qiziga*) *Qizim, men seni ko‘rgani kelgan edim, yig‘lama endi, omon bo‘l, zeriksang hovlig‘a borub kel! (Chiqib ketar)...*

RAHIMA — (*sakrab o‘rnidan turub*) *Sizg‘a nima bo‘ldi, voy o‘lay (Solihning pichoqlik qo‘lini ushlar).*

The exclamation “**Omon bo‘l**” can be added to various speech situations and conveys the meaning of wish. Sometimes, in addition to this meaning, it also means consolation. The social origin of the speaker and the listener, their place in life and society, influence and level determine their social status. It is manifested through the lexical units used in his speech. For example, the suffix *-mi* realizes the social status of the speaker and the listener in the speech.

TANGRIQUL. *Jo‘ralar. Sizlardan yashiraturg‘on so‘zimiz yo‘q. To‘g‘risini desam, manuni ichdim, qulog‘im qizig‘an, sen Liza deding, endi o‘zim shunda bo‘lsam-da, hushim Lizaga, to Lizani kelturmasang, mani gapirturolmaysan. Ammo gap kelturganingga, Davlat zo‘r!*

DAVLAT. *G‘am yema, muddaong Liza bo‘lsa, shul zamon yoningga ko‘rarsan, kelmasami? Boshini olarman (Behbudi, “Padarkush”2-parda).*

The method of expressing ironic content is a form of subjective attitude, which consists of a critical view of the interlocutor and a hidden negative attitude based on this. In Abdulla Kadiri's drama, irony is not only a means of artistic image that creates sarcastic laughter, but also one of the figurative and impressive artistic

language tools with a great socio-spiritual content. Because in the writer's individual style, the means of ironic imagery express the idea not in a vulgar, rough form, but in a somewhat smooth, cultural dress. In the works of the writer, through this tool, poison, bitterness, bitter laughter and even painful emotions are reflected wrapped in a certain shell.

The third chapter of the dissertation is called “**Social Characterization of Linguistic Units in the Speech of Heroes of Jadid Dramas**”. The first part is called “*Linguistic units that are the basis of social identity*”. While the researchers deal with the theoretical foundations of the language, the creators manage to create new ways of expression, as well as some tools, while using it. Every creator uses language in their own way. In dramatic works, you can see other expressive aspects of the language. In this regard, Mahmudhoja Behbudi has a unique approach.

// ZIYOLI. Assalomu alaykum.

BOY (karaxtlik ila). Vaalaykum assalom, Xayrullo, kursi keltur. Bu kishi yerga o'lturolmaydur (kelturar, ziyoli o'lturub, papirus chekar).

ZIYOLI. Janob boy, sizni kayfsiz ko'raman, mumkinmi sababini bilsam?

BOY. Bir mullo kelib edi, o'g'lingni o'qutmaysan deb juda jonimni oldi, quvlagandek qilib zo'rg'a qutuldim, faqat mushtlashmadik.

ZIYOLI (jiddiyat ila). Boy afandi! Men sizga dedimki, millatga keraklik ilmlar to'g'risida so'zlamoqchiman, ammo siz meni(ng) so'zimii eshitmoqg'a xohlamayturg'ong'a o'xshaysiz. Ikkinchi daf'a aytamanki, quloq bering va bu so'zlar sizni(ng) va millatni(ng) naf'idur. // (Behbudi, “Padarkush”1-parda.)

First of all, the most important feature of Behbudi's use of language is his ability to effectively use simple sentence types. Some authors use long complex sentences with several adverbial clauses in a work of art, resulting in confusion. If complex sentences are used in a drama, the speech effect is reduced. In this sense, the author can effectively and purposefully use simple sentences in dialogues. In the drama, Artun shows the mentality of his people and even shows his business skills while remaining true to his mother tongue. The author did not make him speak in this form for nothing.

Highlighted language units - introductions provide the reader/viewer with reliable information about the nature of God:

//DAVLAT. Yo'q, ikkov bas. Ko'rganlar badgumon bo'lmasin. Bukunni ertasi bor.

TANGRIQUL. Albatta. Bormay nima bo'lubdur (*Davlat to'pponchasini boyvachchaga berar. Nor etik sog'idan pichoqni olib, Tangriqulga berar. Alar ehtiyyot qilib turarlar*).

DAVLAT. (ikkisiga qarab). Yo'l bo'lsin, botirlar?

TANGRIQUL. Olgani (*Davlat Tangriqulni bir chetga olib, ishorat va xufiya ma'lumot va amr berar*).

NOR. Omin, olloh... (Hammasi) Ollohu akbar. (*Davlat fotiha berar*). (Behbudi, “Padarkush”2-parda.)

Since it is a dramatic text, along with nouns, introductions and exclamations are also involved. In general, it was found that different morphological units are active in different places depending on the speech situation in the drama. In order to further facilitate research on the frequency of use of word groups, it is possible to come to

certain conclusions about which word groups are more common in which speech situations and about the linguistic composition of dramatic speech.

The second part of the chapter was called “*Lexico-grammatical tools that ensure the uniqueness of dialogic speech in Jadid dramas*”. In the drama “Padarkush”, Behbudi skillfully uses vulgarisms, which appear as lexical units, to reveal the flaws in the character of his characters, the poverty of their spiritual and moral level, and at the same time their mental state. They acquire a pragmatic meaning by expressing negative attitudes in speech as “strong” or “weak”. As you know, we include insults and cursing vulgarisms in the lexical units expressed in the “strong” form. In Behbudi's works, along with words related to cursing (Blood bird!), there are many expressions that have fallen into the form of “pattern”. For example: *Qoshki chechakda ketsayding! Voy, padarkush!* (Behbudi “Padarkush”).

These vulgarisms illuminate the character of the character and also vividly express the state of mind in the situation. First of all, in an Uzbek household, one coughs before entering a room. This informs the person inside that someone outside has arrived and those they must consent or object to their entry.

Table 2

Kind words	Uzbek traditions in non-verbal means
ABDURAHIM — Balli-ballı, barakalla	ABDURAHIM — (<i>kirar yo‘talub</i>)
SOLIH — <i>Xush kelubsiz, amaki nechuk xudo yarlaqadi, kelin oyim, ukalarim, eson-omon yurubdilarmi? Qani, nong‘a marhamat qiling (choy quyar)</i>	<i>SOLIH</i> — (<i>Abdurahimga qarab, sakrab o‘rnidan turub</i>) <i>Assalomu alaykum, keling, amaki (Abdurahimni muloqotiga uch-to‘rt qadam yurar</i>).
SOLIH — Xo‘b, tuzuk, so‘zingiz to‘g‘ri.	ABDURAHIM — <i>Vaaleykum assalom (qo‘l olishub, esonmi, omonmi so‘zlar bilan hol-ahvol so‘rashurlar)</i> .
SOLIH — (<i>oz o‘ylab turub</i>) <i>Xayr, qarzdor bo‘lub qolamanda, o‘zingiz bilasiz amaki, sazangiz o‘lmasun? Otam o‘rnig‘a otamsiz, nima qilsangiz ixtiyor o‘zingizda.</i>	SOLIH — <i>Qani, amaki, ko‘rpachag‘a o‘lturing! (qo‘li bilan iiyurat qilur)</i> .
FAYZIBOY — <i>Qani yuqorig‘a o‘lturing, taqsir, gaplashurmiz (to‘rga o‘lturarlar)</i> .	SOLIH — (<i>Yerga qarab, sukut qilur</i>).

In the third part of the chapter entitled “Social characterization of monologic speeches in ancient dramas”, the speech of each character becomes the basis for social characterization. In particular, it can be distinguished from the main character Salih's monologue, his communication with older people, and the linguistic tools he uses:

SOLIH — (*Abdurahimning ketidan gapurmoqchi bo‘lub, gapurolmay qolur, xalqga qarab*) *Menga xotun olmoq bir baloyi azim bo‘ldi, olmayin desam, amakimning achchig‘i boyagi, olaman desam, bir talay qarzdor bo‘lub qolsam. Endi qandoq qilaman? Ey Xudo, o‘zing oson qil. Bu nima degan gapki, xotun olmoqg‘a*

bir yarim ming so'm pul ketsa?! Rahmatli dadamdan eshitar edimki, onangni dadasi menga bir tiyin chiqimsiz qizini nikohlab bergen edi deb. Yana bobom rahmatli madrasag'a mudarris edilar, ul kishi shari'atg'a muvofiq ish qilganlarmi yoki muvofiq emas? Albatta, muvofiq bo'lsa kerak, chunki bobom Turkistonda birinchi ulamolardan edilar.

In the work, the speech of each character is unique, and the special words “veksel”, “poveska”, “sro‘g” form the social characteristics of the rich man's speech:

The teacher in the play also has a unique speech. It should be noted that there is a significant difference between the teacher who appears in other works and the teacher who participates in the drama “Baxtsiz kuyov”. In his speech, references to Sharia and religious sources are very rare. This probably means that he has a low level of literacy, because he uses sentences used by ordinary people, not religious-Islamic ones. Based on the studied scientific sources, the following sociopragmatic features of modern dramas can be indicated:

Table 3

Distinctive features of Jadid dramas:
<u>Feature 1:</u> modern dramas were created as a result of showing the evil aspects of the people's life, the way of life as required by the times. Traditional folk theaters were in a certain sense the ground for the birth, development and progress of modern dramaturgy. The main influence and example was learned and creatively mastered by Russian, Azerbaijani, Tatar and European theater forms that began to enter Turkestan from the 70s of the 19th century.
<u>Feature 2:</u> the development of theater art in the history of modern Asia, the emergence of written dramaturgy is connected with the history of the art of "clown and curiosity", which continues in various forms until now.
<u>Feature 3:</u> in pesas it is seen in the raising of current issues in the social life of the time. The formation of modern Uzbek dramaturgy and theater took place primarily due to the demands and needs of social life. Therefore, in the dramatic works created by them, all social issues of the period's life are covered in terms of the scope of the subject.
<u>Feature 4:</u> dramas are created in different genres.
<u>Feature 5:</u> the artistic features of dramas are manifested in the creation of characters.
<u>Feature 6:</u> The inclusion of a modern image in every created work is one of the cases typical of modern dramaturgy.
<u>Feature 7:</u> in our opinion, based on the analysis, it can be said that: consider modern dramaturgy as a sketch, a visual mirror of real social life, rely on the experiences of the world's leading creators in creating dramas, strive to create and stage works that fully meet the requirements of dramaturgy theory; important aspects such as awakening the people from the sleep of heedlessness and starting the nation to progress by means of stage plays can also be noted.

CONCLUSION

1. The fact that Jadids brought the language issue to the agenda and showed all the artistic possibilities of the Uzbek language in their works allows us to shed light on the expressive possibilities of the Uzbek language a hundred years ago. The unique achievement of dramatic works is that the situations are also described by means of words, but in the performance they are shown without words, by the movement itself. This is especially justified by the fact that a dramatic work is a source written for readers/spectators.

2. In Uzbek linguistics, the fields of sociolinguistics and sociopragmatics show that it is necessary to engage in special scientific research of the situation of conversation through non-verbal means. After all, in the course of a simple conversation, people perceive each other mainly by their eyes, facial expressions, and even how a scarf is wrapped and a hat is worn in Uzbek households has a great impact on communication. This is evident in Abdulla Kadiri's drama "Baxtsiz kuyov", especially when a stranger or a man coughs when he enters another room; it also has a special meaning.

3. Implications in dramas prove that they are one of the important tools that make the infinite possibilities of our speech richer, our expressions more clear and beautiful, and the variety of sentences. Prepositions are often not used independently; they are connected to a word and express various meanings. Provides specialization of speech depending on communicators. In order to enhance the aesthetic effect of the speech of the speaker and the listener, Behbudi's works are distinguished by their unique ironic narrative style, ironic language, and unexpected artistic solutions. The results of the analysis show that the versatility of speech communication is associated with sociopragmatic features.

4. Non-verbal means also ensure effective communication. In some speech situations, they can show the intention of the person who wants to speak in advance, so the speaker must have the necessary information about non-verbal means, otherwise, communication with the interlocutor or partner may not be satisfactory, and it may cause ineffective action. Sociopragmatic features of nonverbal means require special study.

5. In Jadid dramas, introductions are actively used according to the situation. Nonverbal communication can often be used effectively in public spaces, where voices cannot be heard, or where there is a lot of noise, or in situations where speaking is prohibited. In this sense, the study of causes related to the use of non-verbal means in the text of artistic texts, especially modern dramas, serves to study both linguistic and non-linguistic possibilities.

6. Linguistic tools are used in Behbudi's drama, which ensure that the speech is understandable for everyone. The text of the work is intended for the reader in the broadest sense, that is, for the reader, listener and viewer. In addition, the addressee should be able to communicate through these plays as a stager and actor, speaker and listener.

8. In the drama "Padarkush", effective communication was achieved due to the fact that they were able to effectively use simple sentences, incomplete, one-part

sentences, introductions, dialect elements in necessary places. In the work, it can be seen that the words and language are socially adapted to the film story.

9. When analyzing the speech acts in the drama "Padarkush", it was found that mainly the content of informing, asking and ordering is the priority, and the speaker controlling the communication and the speech situation are of great importance in the relationship between the addresser and the addressee. Cognitive, linguopoetic analysis of the language of dramas creates conditions for a deeper understanding of the content of the text and a wider opening of the pragmatic possibilities of linguistic phenomena.

10. Behbudi's drama "Padarkush" differs from other prose works in terms of the realization of linguistic events and the pragmatic tasks performed. Sociopragmatic social specialization of language was observed in it.

When studying the speech realization of grammatical meanings in the text of Jadid dramas, the meanings of some grammatical tools that were not taken into account in the researches were found. In particular, it was found that the constant number category in nouns and nouns, in particular, the plural form *-lar*, can express other modal relations in speech situations, such as exclamation and modal words, in addition to their grammatical meaning.

11. Auxiliary words in Jadid dramas, in particular, prepositions, are of decisive importance in the communication between the addresser and the addressee, in various speech acts, mainly because interrogative prepositions participate in various pragmatic relations in addition to their grammatical meaning, each of the prepositions is a separate linguistic possibility; it was seen to be a convenient means of creating a pragmatic attitude.

12. In the text of dramas, independent word groups express the main idea, and words that are part of a separate group of words establish an invisible but important connection between the speaker and the listener. In particular, it was shown in the analysis that the exclamation and modal words in the text of the film stories acquired various unexpected sociopragmatic essence based on the character, social status, culture, level of knowledge, worldview, attitude to reality of the characters of the work.

13. In the work, the expressive possibilities of the linguistic means used in the text of Abdulla Kadiri's drama "Baxtsiz kuyov" belong to the units expressing grammatical meaning - plural, diminutive-caressing; It shows the sociopragmatic possibilities of auxiliaries, connectives, auxiliary and, mainly, prepositions, as well as exclamations and modal words. The level of the most used words in the writer's works was determined based on the analysis.

**РАЗОВЫЙ НАУЧНЫЙ СОВЕТ НА БАЗЕ УЧЕНОГО СОВЕТА
DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ
ДОКТОРА НАУК ПРИ ТАШКЕНТСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ
УНИВЕРСИТЕТЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ
АЛИШЕРА НАВОИ**

**ТАШКЕНТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ АЛИШЕРА НАВОИ**

РУСТАМОВ ДОНИЁРБЕК АВАЗБЕКОВИЧ

**СОЦИАЛЬНАЯ СВОЙСТВЕННОСТЬ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ
ВОЗМОЖНОСТЕЙ В ДЖАДИДСКИХ ДРАМАХ**

10.00.11 – Теория языка. Прикладная и компьютерная лингвистика

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ НА СОИСКАНИЕ УЧЁНОЙ СТЕПЕНИ ДОКТОРА
ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Ташкент – 2022

Тема диссертации доктора философии (PhD) по филологическим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан под номером В2021.3.PhD/Fil2026.

Диссертация выполнена в Ташкентском государственном университете узбекского языка и литературы имени Алишера Навои.

Автореферат диссертации доступен на трех языках (узбекский, русский, английский (резюме)) на сайте Научного совета www.navoiy-uni.uz и на Информационно-образовательном портале «Ziyonet» (www.ziyonet.uz).

Научный руководитель:

Раупова Лайло Рахимовна

доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты:

Шахабитдинова Шохида Хошимовна

доктор филологических наук, профессор

Турниязова Шахноза Нигматовна

доктор филологических наук, доцент

Ведущая организация

Каршинский государственный университет

Защита диссертации состоится «15 сентября» 2022 года в 12⁰⁰ часов на заседании Разового научного совета на базе Научного совета DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 по присуждению ученых степеней доктора наук при Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои (Адрес: 100100, г. Ташкент, Юсуф Хос Ходжиг, 103, тел.: (0371) 281-45-11; факс: (0371) 281-45-11; e-mail: info@navoiy-uni.uz)

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы (зарегистрирован за № 221). (Адрес: 100100, г. Ташкент, Юсуф Хос Ходжиг, 103, тел.: (0371) 281-45-11.

Автореферат диссертации разослан «29» августа 2022 года.

(регистр протокола рассылки № 1 от «29» августа 2022 года)

Ш. С. Сирожиддинов
Председатель Разового научного совета на базе
Научного совета по присуждению ученых
степеней доктора наук, д.ф.н., профессор

К. У. Пардаев
Научный секретарь Разового научного совета
на базе Научного совета по присуждению
ученых степеней доктора наук, д.ф.н., доцент

С.Х. Мухамедова
Председатель Разового научного семинара на
базе Научного совета по присуждению ученых
степеней доктора наук, д.ф.н., профессор

Введение (аннотация к докторской (PhD) диссертации по философии)

Актуальность и необходимость темы диссертации. В мировой лингвистике проводятся систематические исследования социологических особенностей речи. Область лингвистики поднимается на новый качественный уровень, и в конечном итоге появляется ценное исследование, которое фокусируется на анализе фонетического, лексического и грамматического уровней диахотомии языка и речи. Понимание природы языка и понимание практических реалий языка начали давать свой эффект в сотрудничестве с такими направлениями, как прагмалингвистика, социолингвистика, когнитивная лингвистика, психолингвистика, нейролингвистика. В результате этого большое внимание уделяется решению практических вопросов путем анализа свойств прагматического содержания. Тот факт, что к пониманию прагматических принципов речевой коммуникации на основе анализа художественного текста в мировой лингвистике обращаются не только лингвисты или философы, но и специалисты социальной сферы, литературоведы, психологи и представители других сфер, доказывает, что социопрагматика многогранна и необходима. В области лингвистики перед науками ставятся новые задачи, в которых уже сформированы направления, определяющие практическую реализацию лингвистических возможностей – ее неразрывную связь с речью, обществом, культурой, национальным мышлением и даже искусственным интеллектом.

В узбекской лингвистике возрастает потребность в исследованиях, направленных на выявление развития языковых возможностей, факторов формирования, когнитивно-прагматической классификации, национально-ментальных особенностей при освещении проблем, связанных с анализом текста художественных произведений. Отрадно, что вопрос проведения серьезных исследований в области наук о языке и литературе, которые занимают особое положение в области науки в процессе глобализации, стоит на уровне Государственной политики. «Уважать и почитать родной язык, национальную духовность – не только наша общая задача, но и священный долг каждого из нас»⁶³. Такой подход еще раз доказывает важность того, чтобы труды узбекских просветителей служили обогащению нашей национальной духовности, развивая язык драматических произведений научно-теоретическим и практическим путем. Ведь лингвистические особенности драматических произведений, выбор автором слов, мастерство использования языка, какие единицы языка являются приоритетными в драматических текстах, особенности лингвистического анализа текста первой драмы, раскрытие социальных характеристик речи героев - это одна из важных неотложных задач.

Стоит отметить, что драмы джадидов близки к жизни людей, эти произведения являются большим служением, выполненным в форме воплощения многовековых мечтаний членов общества. В частности, требуется

⁶³ Мирзиёев Ш.М. Символ национальный самосознания и государственной независимости / / Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на торжественном собрании, посвященном 30-летию придания узбекскому языку статуса государственного языка / / Народное слово. - Ташкент, 22 октября 2019 года. - № 218. - С. 1-4.

такие исследования, как лексическое, морфологическое, синтаксическое изучение языка джадидских драм, социопрагматический, лингвокультурологический анализ языка этих произведений, доказательство связи языковых возможностей социолингвистики с социальной средой того времени.

Соответствие исследования основным приоритетам развития науки и техники республики. Диссертация выполнена в соответствии с приоритетом развития науки и техники республики «Формирование системы социальных, правовых, экономических инновационных идей информированного общества и демократического государства и пути их реализации».

Актуальность исследования научно-исследовательской работе вуза, в котором выполнена диссертация. Диссертация выполнена в соответствии с планом научно-исследовательской работы Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои «Исследование проблем языка, общества и личности» и «Научно-теоретические проблемы изучения узбекского классического и национального литература возрождения».

Цель исследования изучение языка джадидских драм в прагматическом, социально-прагматическом ключе, связи адресанта, адресата и социальной адаптации в тексте произведения с социальной средой, выявление выразительных возможностей языковых единиц, делающих драматические тексты одинаково понятными читателю и зрителю.

Объектом исследования были выбраны драмы Бехбуди «Падаркуш», Абдуллы Кадири «Несчастный жених» и Абдурауфа Фитрата «Абулфайзхан».

Научная новизна исследования заключается в следующем:

Доказано использование диалектного и литературного языка в джадидских драмах и их влияние на социальную адаптацию, прагматические возможности средств его создания, то, как говорящий выражает речь во время общения, значение неверbalных средств;

в джадидских драмах определяются прагматические возможности языковых средств, соотношение единиц выражения, обеспечивающих социальную характеристику языка в диалогической и монологической речи;

В драматических текстах в словесной реализации грамматического значения выявляются возможности языковых средств для выражения социального статуса, психики, образа мыслей, отношения к жизни, социально-прагматических отношений героев;

Раскрывается роль морфологических средств в возникновении социальной адаптации в джадидских драмах, социопрагматические особенности языковых единиц, участвующих в социальной адаптации языка в диалогической и монологической речи

Внедрение результатов исследования. На основе научных данных по интерпретации социальной адаптации языковых возможностей в современной драматургии:

Использование диалектного и литературного языка в джадидских драмах и их влияние на социальную адаптацию, прагматические возможности средств

его формирования, то, как говорящий выражает речь во время общения, значение невербальных средств в приложении современной лингвистики к научно-образовательный процесс Выводы использованы в теоретической части фундаментального проекта по теме FA-F1-G003 «Функциональное словообразование в современном каракалпакском языке» (2016-2020) (Справка № 17-01/241 Каракалпакского филиала Академии наук Узбекистана от 20 декабря 2021 года). В результате были усовершенствованы задания, связанные с описанием семантических особенностей искусственных слов в лексике каракалпакского литературного языка;

В инновационном проекте И-ОТ-2019-42 «Создание электронного поэтического словаря узбекского и английского языков (образ человека, характера, природы и национальных символов)» (2020-2022 гг.) были использованы научные данные как прагматические особенности языка драмы, анализ лингвистических и стилистических особенностей языка джадидских драм, семантически доказывающие общие и различные признаки взаимности (Справка № О4/-172 от 17 января 2022 года Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои). В результате в джадидских драмах лингвистические возможности обогатились новыми возможностями создания описания человеческого облика, характера, природы, символических символов;

Выводы по вопросу социальный статус героев, психика, образ мышления, отношение к жизни, вопрос социально-прагматических отношений в речи, реализация грамматического смысла в драматических текстах использованы при подготовке сценариев передач Кашкадаргинской областной телерадиокомпании в программах «Язык – зеркало нации», «Дебаты» (Информация Кашкадаргинской областной телерадиокомпании №17-05/15 от 14 января 2022 года). В результате радиослушатели получили информацию о синтаксисе, стилистике, пунктуации, лингвопоэтике, лингвопрагматике узбекского языка, с четким определением места джадидских драм в художественном тексте с коммуникативно-поэтической точки зрения.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка литературы. Объем диссертации составляет 130 страниц, не считая списка литературы и приложений.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ

СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; I part)

1. Rustamov D.A. Jadid dramas in sociolinguistic interpretation. // International scientific journal “Theoretical & Applied Science”. Philadelphia, USA. 2021, 10 (102), 1064. - P. 460-464.
2. Rustamov D.A. Linguistic units that form the basis of social adaptation in jadid dramas. // Current research journal of philological sciences. – USA. 2022, Vol 03, Issue 01-2022. – P. 64-71.
3. Рустамов Д.А. Жадидларнинг тил, ёзув ва имло хусусидаги қарашлари. // Ўзбекистон Миллий университети хабарлари. – Тошкент, 2021. - №1/6. – Б. 273-275. (10.00.00, № 15)
4. Рустамов Д.А. Жадид маърифатпарварлари асарларида тил таълими масаласи. // Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги – ЎзА Илм-фан бўлими (электрон журнал). – Тошкент, 2021(ноябрь). – Б. 247-257.
5. Рустамов Д.А. Драматик асарлар матнида сўз туркумларнинг соционпрагматик таҳлили. // Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги – ЎзА Илм-фан бўлими (электрон журнал). – Тошкент, 2022 (февраль) – Б. 222-231.
6. Рустамов Д.А. Драматик асарлар матнида морфологик бирликларнинг соционпрагматик таҳлили. // Ўзбекистон Миллий университети хабарлари. – Тошкент, 2022. - №1/1/2. – Б. 266-269. (10.00.00, № 15)
7. Рустамов Д.А. Ўзбек маърифатпарвари Фитратнинг лингвистик фаолияти. // Таълим ва инновацион тадқиқотлар. – Тошкент, 2021. – №3. –Б. 81-89.
8. Рустамов Д.А. Жадид маърифатпарвари Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг тил борасидаги қарашлари. // “Филологик тадқиқотлар: муаммо ва ечим” мавзусида халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. – Бухоро, 2021. – Б. 208-213.
9. Рустамов Д.А. Маҳмудхўжа Беҳбудий ва жадидлар даврида тил масаласи. // “Ўзбек амалий тилшунослиги ва лингводидактикаси масалалари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2021. - Б. 162-166.
10. Рустамов Д.А. Социал хосланган сўзлар базасини шакллантириш методикаси (жадид драмалари мисолида). // “Компьютер лингвистикаси: муаммолар, ечим, истиқболлар” Республика I илмий-техникавий конференция. – Тошкент, 2021. Vol.1 №01(2021) – Б. 253-261.
11. Рустамов Д.А. Социолингвистикада ижтимоий вариантивликнинг лингвистик хусусияти. // “Гуманитар фанларни ўқитишнинг замонавий илмий йўналишлари” республика илмий-амалий онлайн конференцияси. – Тошкент, 2021 (май). – Б. 336-339.

II бўлим (II часть; II part)

1. Рустамов Д.А. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмақдур (жадидлар даврида тил сиёсати). // “Ўзбек тили тараққиёти ва

халқаро ҳамкорлик масалалари” Халқаро конференция. – Тошкент, 2021. Vol.1 №01(2021) – Б. 360-364.

2. Рустамов Д.А. Социал хосланган сўзларни корпус асосида таҳлил қилиш (жадид драмалари мисолида). // “Ўзбек миллий ва таълимий корпусларини яратишнинг назарий ҳамда амалий масалалари” Халқаро илмий-амалий конференция. – Тошкент, 2021 (май). Vol.1 №01(2021) – Б. 361-366.

3. Рустамов Д.А. Тил таълимида корпусни амалий жиҳатдан татбиқ этиш. // “Ўзбек миллий ва таълимий корпусларини яратишнинг назарий ҳамда амалий масалалари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция. – Тошкент, 2021. Vol.1 №01(2021) – Б. 367-373.

Автореферат “O‘zbekiston: til va madaniyat” журнали таҳририятида
таҳирдан ўтказилди.

Адади 100 нусха. Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$

Босма табоги 3,5. «Times New Roman» гарнитураси.
“BOOKMANY PRINT” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Учтепа тумани, 22-мавзә, 17-б уй.